

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

«ΤΟ ΔΟΚΙΜΙΟ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΙΔΟΣ:
Γ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΝΘΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΔΟΚΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑΣ — ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΓΕΝΕΑ ΤΟΥ 1930
ΚΑΙ ΕΠΙΓΟΝΟΙ:
ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΚΑΙ (;) ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ»

Στὰ δύο πρῶτα τμήματα (Α' καὶ Β') τῆς συνεχιζόμενης αὐτῆς μελέτης¹ ἐτέθησαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση καὶ φιλολογικὴ συστηματοποίηση τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου.

Στὸ πρῶτο τμήμα (Α') προτείναμε πρωτότυπη γενεαλόγηση τοῦ δοκιμίου ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς «διατριβῆς» τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων Κυνικῶν, διατυπώσαμε νέο λειτουργικὸν ὅρισμό τοῦ δοκιμίου, καὶ εἰσηγηθήκαμε τὴν ἴδρυσή νέου κλάδου ἐντὸς τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ποὺ τὸν ὀνομάσαμε «δοκιμιολογία» καὶ προσδιορίσαμε τὴν πολλαπλὴ ἀποστολὴ του. Τονίσαμε ἐπίσης τὴν ἀνάγκη τῆς διακρίσεως, μέσα στὴν μακρὰ (ἤδη ὑπὲρ τοὺς τέσσερις αἰῶνες) πορεία τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου, *βαθμίδων* ἢ *σταδίων* ἢ *περιόδων* (*étapes*), πού, μὲ τὰ ἰδιαίτερα κάθε φορὰ χαρακτηριστικὰ τους ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη τοῦ εἵδους, θὰ ἀπήλλασσαν τὸν ἐρευνητὴ ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ τώρα, ἀλλὰ συχνὰ προβληματικὴ, ἀντιπαραβολὴ ὁποιουδήποτε δοκιμίου ἔχει γραφεῖ, φέρ' εἰπεῖν, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1980, πρὸς τὰ πρῶτα δοκίμια, «Essais», τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ εἵδους Michel de Montaigne (1580, 21595). Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἐπισημάναμε

1. Ἡ μελέτη ὁλοκληρώνεται σὲ τέσσερα αὐτοτελῆ τμήματα. Τὸ πρῶτο (Α') Μέρος δημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἑστία*, τόμ. 143, τεύχ. 1701 (15 Μαΐου 1998), σελ. 680-695, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος. Α' Τὸ πρόβλημα τοῦ ὁρισμοῦ. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ ἀνάπτυξη στὴ δυτικὴ Εὐρώπη». Τὸ δεύτερο (Β') Μέρος δημοσιεύθηκε στὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. ΑΒ' (1998-2000), σελ. 297-329, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος. Β'. Ἡ περίοδος προετοιμασίας τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφίας. (Συμβατικὸ ὄριο: συγγραφεῖς γεννημένοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1900)».

καίριους για την εξέλιξη του δοκιμίου σταθμούς στις λογοτεχνίες της δυτικής Ευρώπης και σταθήκαμε επιλεκτικά σε μερικούς από αυτούς: Francis Bacon, John Locke, Steele και Addison, Hazlitt, M. Arnold, Valéry, Gide, Alain, V. Woolf, Eliot, Pirandello, E. M. Forster, Thomas Mann.

Στο δεύτερο τμήμα (Β') της μελέτης μας η αναζήτηση ήταν και περισσότερο κοπιώδης και λιγότερο ανταμειπτική: εστίασαμε δηλαδή πλέον την έρευνά μας στη νέα ελληνική λογοτεχνία μέχρι τα πρόθυρα της λογοτεχνικής γενεάς του 1930 και έπιζητούσαμε, μέσα από τη μάζα μιάς πλούσιας παραγωγής στοχαστικής πεζογραφίας, παραμελημένης ωστόσο από τη φιλολογική έπισητήμη και συχνά άσυνειδητοποιήτης από τους ίδιους τους λογοτέχνες, να αναδείξουμε κείμενα που να μπορούμε μετά βεβαιότητας να τα χαρακτηρίσουμε «δοκίμια», σύμφωνα με τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του είδους, που είχαμε ορίσει στο προηγούμενο (Α') τμήμα. Η αρχική μας δυσπιστία ότι θα άνευρίσκαμε άμειγώς δοκιμιακά κείμενα σε όλη εκείνη την περίοδο επιβεβαιώθηκε²: μόνον ο Παλαμās αναδείχθηκε ως ο πλέον αυτοσυνείδητος, συνεπής και ενήμερος δοκιμιογράφος, όπως ήταν επόμενο, λόγω της ευρύτατης οικειώσέως του με τις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες και του δοκιμιακού ύφους πολλών από τα αυτοπαρατηρητικά πεζά του κείμενα, που έπισημάναμε.

Μεταξύ της δημοσίευσέως των δύο πρώτων εκείνων τμημάτων της μελέτης μου και του παρόντος, Γ' τμήματος, έμεσολάβησε η δημοσίευση της ελληνικής έκδόσεως της διδακτορικής μου διατριβής στο Πανεπιστήμιο της Όξφόρδης, συνταχθείσης πρωτοτύπως στην αγγλική και μεταφρασθείσης από τον πατέρα μου, Κώστα Ν. Πετρόπουλο, με τίτλο «Ο ποιητής ως δοκιμιογράφος: οί *Δοκίμες* του Γιώργου Σεφέρη μέσα στην παράδοση της ευρωπαϊκής δοκιμιο-

2. Δυστυχώς τη δυσπιστία μου αυτή δεν συμμεριζόταν ο Καθηγητής Beaton, όταν ήψιμα, ως εξεταστής μου πλέον κατά την υποστήριξη της διδακτορικής μου διατριβής στο Πανεπιστήμιο της Όξφόρδης, μου ανέθετε να έρευνήσω για δοκίμια στη νεοελληνική λογοτεχνία πρ' της γενεάς του 1930. Έπρόκειτο για έρευνα ύψηλων μεθοδολογικών απαιτήσεων και εϑθύνης, έρευνα την οποία ωστόσο ανέλαβα και έφερα επιτυχώς εις πέρας, καταλήγοντας στο άναμενόμενο αλλά ύπευθύνως πλέον διατυπωμένο, άποφατικό ως έπί το πλείστον, συμπέρασμα! Τό μόνο τίμημα ήταν κάποιος επιπρόσθετος μήνες παραμονής μου στην Όξφόρδη και ένα δυσαναλόγως έκτενές πρ'ωτο κεφάλαιο στη διδακτορική μου διατριβή! Άργότερα, κατά μία εϑρυνεία της τύχης, μεταξύ των επιφυλάξεων που διατυπώθηκαν από τους κριτικούς για την ελληνική έκδοση της δικής του *Εισαγωγής στη Νεότερη Έλληνική Λογοτεχνία*, τό 1996, ήταν ότι ο Beaton δεν απέδιδε τη δέουσα βαρύτητα στον τομέα ακριβώς της λογοτεχνικής κριτικής (Τό Βήμα 16.3.1997). Τότε, εκτός από τον δικό του αντίλογο, μόνος έγώ είχα δημοσίως υπερασπίσει τό έργο του έναντι τέτοιων (υστερόβουλων, ως έπί το πλείστον) επιφυλάξεων — βλ. έπιστολή μου δημοσιευμένη στο Βήμα 30.3.1997, «τμήμα στ' 5, βιβλία».

γραφίας», 'Αθήνα 2000³. Τα κύρια πορίσματα στα όποια οδηγήθηκε η έρευνά μου στη διατριβή εκείνη ήταν:

- οι παρανοήσεις, προχειρότητες και αμέλειες της λογοτεχνικής κριτικής έναντι του δοκιμίου γενικότερα και των *Δοκιμῶν* του Σεφέρη ειδικότερα,
- οι έλλειψεις της θεωρίας της λογοτεχνίας στη θεμελίωση του συγκεκριμένου εΐδους,
- η σχέση ήλιου - ήλιοτροπίου μεταξύ λοιπής ευρωπαϊκής δοκιμιογραφίας και ελληνικής στοχαστικής πεζογραφίας, αντιστοιχώς, από τὸν 18ο ἕως τὸν 20ὸ αἰ.,
- ἡ θέση τῶν *Δοκιμῶν* ὡς πρὸς τὴν ἐνδοχώρα τοῦ ἐλληνικοῦ κριτικοῦ πεζοῦ λόγου πρὶν ἀπὸ αὐτές, καὶ ἡ ἀπρόσμενα ἔντονη «διαλογικὴ» τους ἀλληλεπίδραση μὲ συγκεκριμένα (μέχρι τοῦδε ἀνεξερεύνητα) «προηγούμενα» — Περικλῆ Γιαννόπουλο, "Ιῶνα Δραγούμη, καὶ (λιγότερο ἀπρόσμενα ἢ ἀνεξερεύνητα) Παλαμᾶ, Σικελιανό,
- ἡ προμελετημένη καὶ συνειδητὴ ἀπόσταση τῶν «δοκιμῶν» τοῦ Σεφέρη ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου,
- θεματικές, ὑφολογικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές, ιδεολογικές, ἀκόμα καὶ συναισθηματικὲς ιδιαιτερότητες ἀλλὰ καὶ συγγένειες τῶν *Δοκιμῶν* μὲ τὸ δοκίμιο, ὅπως ἐκδηλώθηκαν ἐξελικτικὰ στὸ χρόνο,
- ὁ γόνιμος καὶ δημιουργικὸς ρόλος τῶν *Δοκιμῶν* μέσα στὸ σύνολο σεφερικὸ corpus ὡς ἐργαστηρίου μιᾶς μεταγλώσσας γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν καταγραφή τῶν διεργασιῶν στὴ διάνοια τοῦ λογοτέχνη.

Στὸ παρὸν τμῆμα (Γ') θὰ μελετήσουμε λοιπὸν τὴν ἀξιοποίηση τοῦ δοκιμίου ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 καὶ ἐπιλεγμένους ἐπιγόνους της, γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἐκφραστικῶν καὶ ιδεολογικῶν τους στόχων. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, θὰ σταθοῦμε σὲ (ἐκ)δηλώσεις αὐτοσυνειδησίας ἐπίλεκτων ἐκπροσώπων τῆς ἐν λόγω γενεᾶς, μὲ ἔμφαση σὲ ἐκφράσεις ποὺ φανερώνουν τὴν

3. Ἡ ἐλληνικὴ αὐτὴ ἔκδοση τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν εὐγενικὴ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου — Δωρεὰ Σπύρου καὶ Εὐρυδίκης Κωστοπούλου, καὶ παρουσιάσθηκε σὲ εἰδικὴ ἐκδήλωση στὴν Αἴθουσα Λόγου τῆς Στοᾶς τοῦ Βιβλίου, στίς 15.12.2000, ὅπου γιὰ τὴν διατριβὴ καὶ τὸν συγγραφέα της μίλησαν οἱ καθηγητὲς κ. Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης καὶ κ. Κώστας Γεωργουσόπουλος, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ κ. Peter Mackridge, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, ποὺ προσεκλήθη ἀπὸ τὴν Βρετανία εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκδήλωση, ἐνῶ παρέστη καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὁμίλου τῆς ALPHA BANK κ. Γιάννης Σ. Κωστόπουλος.

ἀντίληψη τῶν συγγραφέων γιὰ τὸ δοκίμιο εἰδικά: ρητὰ ὁ Θεοτοκάς, λιγότερο ρητὰ ὁ Σεφέρης καὶ ὁ Ἐλύτης καὶ ὁ Τάσος Ἀθανασιάδης, καὶ διεξοδικότερα ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος καὶ ὁ Ε. Παπανοῦτσος, ἔδωσαν σὲ κείμενά τους τὴν ἀπόψή του ὁ καθένας γιὰ τὸ ρόλο τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου, καὶ σ' αὐτῶν τῶν συγγραφέων τὰ κείμενα καὶ τίς ἀπόψεις θὰ ἐνδιατρίψουμε. Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ στὴ νεοελληνικὴ δοκιμιογραφία ἐν γένει (λ.χ. Ἀ. Τερζάκης, Γ. Παπατσώνη, Αἰμ. Χουρμούζιο, Ζ. Λορεντζάτο), ἐπειδὴ θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα στὶς δηλώσεις δοκιμιακῆς αὐτογνωσίας ποὺ ἐντοπίζονται στὰ κείμενα τῶν προαναφερθέντων συγγραφέων.

Σὲ ἓνα τέταρτο (Δ') καὶ τελευταῖο τμῆμα τῆς μελέτης μας θὰ ἐξετάσουμε προσεχῶς, λιγότερο θεωρητικὰ καὶ περισσότερο ἐφαρμοσμένα, τὴ χρησιμότητα τοῦ δοκιμίου ὡς ἐκφραστικῆς ἐπιλογῆς στὴ δική μας ἐποχὴ, μὲ ἔμφαση στὸ πρόβλημα τῆς διδασκαλίας του στὴ σημερινὴ μέση κυρίως ἐκπαίδευση.

Στὴ σύγχρονη θεωρία τῆς λογοτεχνίας ἔχει πλέον καθιερωθεῖ ἡ ἔννοια τῶν «προσδοκίων»⁴, τίς ὁποῖες ἐγκαινιάζει ἢ στίς ὁποῖες ἔρχεται ν' ἀπαντήσῃ κάθε νέο ἔργο σὲ σχέση μὲ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος ὅπου τελικὰ θὰ ἐνταχθεῖ⁵. Ἡ ἔννοια αὕτη μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ νὰ δώσει ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα καὶ στὴ μελέτη τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου, ἀπὸ τὴν ἐγκαινιάσή του μὲ τὰ *Essais* τοῦ Michel de Montaigne (1580) καὶ ἐξῆς. Μέχρι λοιπὸν νὰ συμφωνήσουμε νὰ καθιερώσουμε στὴ μελέτη μας τὴν ἔννοια τῶν αὐτόνομων βαθμίδων ἐξελίξεως τοῦ δοκιμίου, μὲ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τὴν καθεμία, ὅπως ἔχουμε εἰσηγηθεῖ ἄλλοῦ⁶, θὰ πρέπει νὰ ἐλέγχουμε πῶς ἡ κάθε νέα συλλογὴ δοκιμίων ποὺ ἐμφανίζεται μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ ἰδρυτικὴ ἐπιβεβαιώνει ἢ τροποποιεῖ τίς προσδοκίες ἀπὸ αὐτὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, τίς ὁποῖες πρωτοεῖσάγαγε ὁ τόμος τῶν *Essais* τοῦ Montaigne.

Αὐτὲς ἀκριβῶς τίς προσδοκίες ἢ, πῶς εὐέλικτα, τὴν κοινὴ συνισταμένη τους μὲ τίς τροποποιήσεις ποὺ ἐπέφεραν καὶ οἱ μεταγενέστερες τοῦ Montaigne δοκιμιογραφικὲς προτάσεις προσπάθησα νὰ συμπυκνώσω στὸν νέο, σύντομο

4. Ἔτσι π.χ. βλ. Wilhelm Voßkamp, ποὺ κάνει λόγο γιὰ «wechselseitige Komplementarität von Gattungserwartungen und Werkantworten», στὴ μελέτη του «Gattungen als literarisch-soziale Institutionen», στὸ *Textsortenlehre-Gattungsgeschichte*, ἐπιμ. Walter Hinck, Heidelberg 1977, σελ. 24-44.

5. Ἐδῶ ἴσως ταιριαστὰ θὰ θυμηθεῖ κανεὶς Τ. Σ. Eliot καὶ τὴν ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως, ὅπως τὴν κληροδότησε καὶ στὸν δικό μας Σεφέρη, ὡς μιᾶς «ἰδεατῆς τάξεως»: «the existing monuments form an ideal order among themselves, which is modified by the introduction of the new (the really new) work of art among them», σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ δοκιμίου μὲ τίτλο «Tradition and the Individual Talent» (1919), τῶρα στὰ *Selected Essays*, σελ. 13-22.

6. Βλ. πῶς πάνω, ὅποσιν. 1.

και λειτουργικό όρισμό εργασίας που έχω διατυπώσει για τὸ δοκίμιο και μεταφέρω ἐδῶ ὡς ἐργαλεῖο ἀναφορᾶς: «*Δοκίμιο εἶναι δημοσίως παρουσιαζόμενο κείμενο μὴ ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας, στὸ ὁποῖο, μὲ ἔντονη ἀλλὰ συγκαλυμμένη τὴν ἐπίδραση τῆς κλασσικῆς ρητορικῆς, καταγράφεται ἡ ἐμπειρικὴ ἀπόπειρα ἐνὸς ἀδέσμευτου "ἐγὼ" γιὰ μία αὐτο-αποτύπωσή του, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἔγνοια γιὰ τὴ σαφήνεια, τὴν ἀκριβεία καὶ τὴν εὐαισθησία τοῦ γλωσσικοῦ μέσου. Ὁ λόγος τοῦ δοκιμιογράφου κινεῖται κατὰ κανόνα ἐκτὸς (i) τῶν ἐπιστημονικῶν συμβάσεων τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος, (ii) ποιητικῶν τρόπων ἐκφράσεως, (iii) τῆς δεσμεύσεως ἀπὸ τὴ γραμμικότητα τοῦ χρόνου, ποὺ παρατηρεῖται λ.χ., στὸ εἶδος τοῦ ἡμερολογίου, καὶ (iv) ἀφηγηματικῶν πρακτικῶν*»⁷.

Ἐχοντας στὸ νοῦ μας ἓναν ὅρισμό ὅπως ὁ παραπάνω, εἶναι καιρὸς λοιπὸν στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας νὰ δοῦμε πῶς ἡ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 ἀνεκάλυψε ἐκ νέου τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου καὶ γρήγορα τὸ ἀνέδειξε σὲ ὄργανο πρόσφορο γιὰ τὴν ἐκφραση τῶν αἰσθητικῶν καὶ ἰδεολογικῶν τῆς στόχων.

Ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 ἦταν ἴσως ἡ πρώτη ἐλληνικὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ ποὺ, μὲ συνείδηση τοῦ συλλογικοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ἐκφραζόταν τόσο συχνὰ σὲ πρῶτο πληθυντικό, («μεῖς», εἶναι γνωστό. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ «δοκιμὴ» τοῦ Σεφέρη γιὰ τὸν Θεοτοκά, γραμμένη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1966:

«... ἓνα ἀνοιξιάτικο ἀπόγευμα τοῦ '40 κουβεντιάσαμε στὸ σπίτι ἐνὸς ξένου ποὺ γύρευε ἀρκετὰ στεγνὰ νὰ μάθει τί καινούργιο ἔφερε στὰ γράμματα ἡ γενεὰ μας· ἦταν κουραστικὸς μὲ τίς ἐρωτήσεις του. (Τὴ Λεωφόρο Συγγροῦ) τοῦ ἀποκρίθηκα. Σὲ λίγο ὁ Φαβρίκιος ἔσκυψε στ' αὐτὴ μου καὶ ψιθύρισε: «Νὰ σοῦ πῶ κάτι ἀκόμα ποὺ ἀνακάλυψε ἡ γενεὰ μας· τὸν Λυκαβηττό» — ἡ ἀντίθεση τοῦ Λυκαβηττοῦ καὶ τῆς Ἀκρόπολης. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὸ ποίημά του «Ἀθηναῖκο δειλινό»: Ὁ γεραρὸς Παρθενώνας στοχάζεται μονάχα τὰ σπουδαῖα ζητήματα... — ὅχι πὼς εἴχαμε καμιὰν ἀντιδικία μὲ τὴν Ἀκρόπολη ἢ τὸν Παρθενώνα, ἀλλὰ συμβόλιζαν, πιστεύω, τὴ δυσφορία ποὺ μᾶς ἔδιναν ὁ ἐξευτελισμὸς κάθε ἄξιου καὶ τίμιου πράγματος ἀπὸ τίς ἐλεεινὲς ρητορεῖες μας»⁸.

Βλέπουμε ἤδη ὅτι, στὸν ζῆλο τῆς γιὰ ἀναγνώριση⁹, ἡ νέα ἐκείνη λογοτεχνικὴ

7. Ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 3, σελ. 25. Γιὰ τὸν ὅρισμό αὐτόν, στὴν ἐκδήλωση περὶ τῆς ὁποίας βλ. ἴδια ὑπόσημ., ὁ Καθηγητὴς Peter Mackridge τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης παρετήρησε στὴν ὁμιλία του, ποὺ ἐκφώνησε στὰ ἑλληνικά (15.12.2000): «νομίζω ὅτι εἶναι πάρα πολὺ ἐπιτυχημένος, ὅτι εἶναι ὁ καλύτερος ὅρισμός ποὺ ἔχω διαβάσει τοῦ δοκιμίου γενικά».

8. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Β' 296-297.

9. Φυσικά, ὁ ἀρχικὸς νεανικὸς ζῆλος τῆς γενεᾶς τοῦ 1930 γιὰ ἀντιθετικὴ διαφορο-

γενεά είχε αποδυθεί σε αναζήτηση τῶν ιδεολογικῶν συμβόλων καὶ τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν πού θά τὴν διαφοροποιούσαν ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Στὸ τοπογραφικὸ ἐπίπεδο, εἶδαμε μόλις τὴν ἐπιλογὴ τῆς λεωφόρου Συγγροῦ¹⁰ καὶ τοῦ Λυκαβηττοῦ ὡς ιδεολογικῶν ἀντι-συμβόλων. Περνάμε τώρα στὰ λογοτεχνικὰ εἶδη πού ἡ γενεά τοῦ 1930 ἐπέλεξε ὡς ἐμβλήματα τῆς.

Στὴν αὐτοσυνειδησία τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930 γνωρίζουμε πόσο καθοριστικὸ ρόλο ἐπαιξε τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* τοῦ Γιώργου Θεοτοκά, πού ρητὰ μάλιστα ὁ συγγραφέας σὲ ὑπότιτλο τὸ χαρακτηριστίζει «Δοκίμιο», καὶ τὸ παρουσίασε τὸ 1929 μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ὁρέστης Διγενής». Μετὰ τὴν κριτικὴ παρουσίᾳς του ἀπὸ τὸν Louis Roussel τὸ 1930¹¹ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναφέρεται γενικὰ ὡς μανιφέστο. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ὀλόκληρο, ἀλλὰ εἶναι χωρισμένο σὲ τέσσερα κεφάλαια¹², πού διασποῦν τὴν ἐξωτερικὴ ἐνότητα¹³, χωρὶς ὥστόσο νὰ διακόπτουν τὴν ἐνιαία ροὴ τῆς σκέψεως. Τὸ ἀνῶριμα ἀλαζονικὸ πότε-πότε ὕφος¹⁴, πού μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ εἴτε στὸ νεαρὸ τῆς τότε ἡλικίας (24) τοῦ συγγραφέα εἴτε στὴ χρονίως θερμοκέφαλη φύση τοῦ «Φαβρίκιου» τὴν ὁποία

ποίησέ της πάση θυσίᾳ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀμβλύνθηκε ἀργότερα, ὅταν ἡ καταξίωση εἶχε πιά ἐπιτευχθεῖ. Αὐτὸ ἀποτυπώνεται λ.χ. καὶ στὶς τελευταῖες λέξεις τῶν *Δοκιμῶν* τοῦ Σεφέρη, ὅπου ὁ γηραιὸς νομπελίστας μοιάζει νὰ σημαίνει τὴ λήξη τῆς «ἐμπόλεμης καταστάσεως» μὲ τὸν παλαιὸ ἀντίπαλο: «Κάποτε, ἔπειτα ἀπὸ ἀπουσία χρόνων, ἓνα ἀνοιξιὰτικο πρωινὸ στὴν Ἀθήνα, ἀντίκρισα, ἀπὸ τὸ δρόμο, χαμηλὰ, ἓνα κομμάτι τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ Παρθενῶνα: ...» (7.2.1971, Β' 348).

10. Πρβλ. καὶ τὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη «Λεωφόρος Συγγροῦ, 1930» (πρώτῃ δημοσίευση 1935), πού φέρει τὴν ἀνιέρωση «Στὸν Γιώργο Θεοτοκά πού τὴν ἀνακάλυψε», *Ποιήματα*, σελ. 85· καὶ *Δοκιμές*, Α' 168 (10.6.1941): «ὁ δρόμος πού μᾶς ἐνθουσίαζε, μέσα στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, ἦταν ἡ λεωφόρος Συγγροῦ, γιατί ἦταν ἡ πλατιά, ἡ μεγάλη λεωφόρος πού ὀδηγοῦσε πρὸς τὰ λιμάνια, πρὸς τὸ πέλαγο». Πρβλ. καὶ Θεοτοκά, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, ὅπου στὴν ὑπόσημ. 18 ἐδῶ παρακάτω.

11. Κάνει λόγο γι' αὐτὸν ὁ Δημαρχὸς στὴν Εἰσαγωγή του στὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου πού ὁ ἴδιος ἐπιμελήθηκε, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, ἐκδ. «Ἐρμῆς», Ἀθήνα 1973, σελ. λα'-λβ' καὶ σημ. 1 στῇ σελ. λβ'.

12. Εἶναι τὰ ἐξῆς: «I. Περίπατος στὴν Εὐρώπη», «II. Ἐθνικὸς χαρακτήρας καὶ πνευματικὸς μιλιταρισμός», «III. Ἡ Ἡθογραφία» καὶ «IV. Προϋποθέσεις μιᾶς ἀληθινῆς πρωτοπορείας [sic]».

13. Βλ. ἐξ ἄλλου καὶ τὴν προλογικὴ «Σημείωση» τοῦ συγγραφέα, ὁ.π., (ἐκδ. «Ἐρμῆς», σελ. 3: «Τὰ κομμάτια πού ἀποτελοῦν αὐτὸ τὸ μικρὸ δοκίμιο δὲν ἔχουν ἐξωτερικὴ ἐνότητα [...]».

14. Βλ. π.χ. ὁ.π., σελ. 8: «Δὲ θά σᾶς μάθει κανεὶς τίποτα καινούργιο ἂν σᾶς ἀνακοινώσει [...]» ἢ σελ. 20: «Δὲν ἔχουν ἀκόμα οἱ ἑλληνικοὶ ἐγκέφαλοι τὴ δύναμη [...]». Ἀξίζει ἐδῶ νὰ προσθέσουμε ὅτι τὸ δοκίμιο αὐτὸ ἀπευθυνόταν σοβινιστικότατα μόνο σὲ ἄρρενες ἀναγνώστες — βλ. π.χ. σελ. 40: «Ἀγαπᾶτε μιὰ γυναῖκα. [...] εἶναι δύσκολο, ἂν εἴστε τυχόν ἐξυπνὸς ἀνθρώπος, νὰ ἐρωτευθεῖτε μιὰ γυναῖκα κουτῇ» (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

συχνά τοῦ προσήπτε καὶ ὁ Σεφέρης, δὲν μειώνει καθόλου σὲ ἀξία αὐτὴ τὴ γραφή, ὡς ἀπερίφραστη δῆλωση τῆς ἀντιθέσεως τοῦ Θεοτοκᾶ πρὸς λογοτεχνικά μεγέθη προγενέστερα τῆς δικῆς του γενεᾶς, ὅπως ὁ Φῶτος Πολίτης, ὁ Ἀποστολάκης ἢ ὁ Βάρναλης¹⁵. Σὲ ἓνα κείμενο 74 σελίδων ὁ Θεοτοκᾶς πρότεινε ἓνα καινούργιο λογοτεχνικὸν κανόνα¹⁶, ἀπέριπτε καὶ τὸν ὑπερδεξιὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ «πνευματικὸ μιλιταρισμό», ἀλλὰ καὶ τὴ «φωτογραφικὴ» τεχνικὴ τῆς ἡθογραφικῆς σχολῆς, καθὼς ἐπίσης τὸ πνεῦμα τῆς ἡττοπάθειας, ποὺ τὸ ἐβλεπε νὰ ἐκδηλώνεται ὄχι μόνον στὸν καρυωτακισμό ἀλλὰ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Καβάφη καὶ τοῦ Χρηστομάνου¹⁷. κατεδίδαξε ἀκόμα ἓνα καταθλιπτικὸ πνεῦμα («ἀπογοήτευση καὶ χαρολατρεία [sic]») ποῦ, κατὰ τὴ δική του αἴσθηση, χαρακτηρίζει τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια(!).

Μὲ τὴ συγγραφὴ καὶ δημοσίευση τοῦ *Ἐλεύθερου Πνεύματος* ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή ὁ Θεοτοκᾶς προσπάθησε νὰ ἀνορθώσει τὴν τραυματισμένη ἐθνικὴ αὐτοπεποιθήση τουλάχιστον τῆς γενεᾶς του καὶ τὴν πίστη της στὴ βιωσιμότητα τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας πέρα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Παπαδιαμάντη:

«Ὁ λαϊκὸς τραγουδιστής, ὁ Σολωμός, ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν πρόβλεψαν τὴ λεωφόρο Συγγροῦ, τὰ τραῦνα καὶ τὰ ἀεροπλάνα μας, τὸ γύρο τῆς Εὐρώπης σὲ μερικὲς μέρες, τὴν τζάτζ»¹⁸.

Ὁ Θεοτοκᾶς ἦταν πιθανότατα ὁ πρῶτος ποῦ βρῆκε τρόπο νὰ μιλήσει ἐπαινετικά γιὰ τὴν Ἀθῆνα τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ὡς ζωντανὴ μαρτυρία γιὰ τὴν «ἐφηβικότητα τοῦ ἔθνους μας»¹⁹.

Ὁ τόνος πολεμικῆς ποῦ χαρακτηρίζει τὴν «ἀεροπορικὴ κριτικὴ»²⁰

15. Πρβλ. τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Θεοτοκᾶ ἀργότερα γιὰ τὸ δραματικὸ ποίημα τοῦ Βάρναλη *Τὸ Φῶς ποὺ καίει*, στὸ περιοδικὸ *Ἰδέα*, Φεβρουάριος 1933, σελ. 101-107.

16. *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, σελ. 18: «Κοραῖς-Σολωμός-Ψυχάρης-Παλαμᾶς-Δραγούμης... Ἴσως πρόσθετα σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Καβάφη». Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ κανόνα εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἀπαρίθμηση συγγραφέων ποῦ πρότεινε ὁ Thibaudet τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1929 γιὰ νὰ καταλήξει ἐπαγωγικὰ στὸν ὀρισμὸ του γιὰ τὴ «γαλλικότητα» στὴ λογοτεχνία· τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων σ' αὐτὴ τὴν ἀπαρίθμηση ἦσαν καταταγμένα σὲ ἀντιθετικὰ ζεύγη (βλ. σχετικὴ μνεία ὁ.π., 17).

17. Βλ. *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, σελ. 25, ὅπου φευγαλέα γίνεται ἀναφορὰ στὶς «κερένιες κοῦλες».

18. *Ὁ.π.* Πρβλ. 69-70.

19. *Ὁ.π.*, σελ. 24, 23 κ.ἐξ., 70. Πρβλ. τὰ μεταγενέστερα κείμενα κοινωνικῆς κριτικῆς τοῦ Θεοτοκᾶ «Ἐπάρχει κάτι σάπιο στὴν Ἑλλάδα», γραμμένο στὸν ἴδιο περίπου τόνο μὲ τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, στὸ περιοδικὸ *Ἰδέα*, Ὀκτ. 1933, σελ. 199-201, καὶ «Πολιτικά Ἰδανικά», ὁ.π., Φεβρ. 1934, σελ. 57-61.

20. Ἐκφραση τοῦ Θεοτοκᾶ στὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, σελ. 6. Ἀντίθετα, ὁ Σεφέρης λ.χ. ἐβλεπε μὲ δυσπιστίαν τὴν κριτικὴ ποῦ βασιζόταν σὲ γενικεύσεις — πρβλ. τὸ εἰρωνικό του σχόλιο γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀλκη Θρύλου, στὸν φάκελο viii. 154/2 (1931-32) τοῦ Ἀρ-

τοῦ Θεοτοκᾶ στο *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* θυμίζει τὸ ἥθος γραφῆς τοῦ Ἰωάνος Δραγούμη· καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς στὴ νεαρή του ἡλικία ἦταν δηλωμένος θαυμαστής τοῦ Δραγούμη²¹. Τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* ἦταν ἀσφαλῶς ἓνα «μαχητικὸ δοκίμιο», ὅπως ἀργότερα τὸ χαρακτήρισε ὁ Σεφέρης²². Αὐτὸ τὸ εἶδος δοκιμιογραφίας προτιμοῦσε ἀκριβῶς ὁ Θεοτοκᾶς, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θεωροῦμε κύριο ρεῦμα τῆς μετριοπάθειας κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Montaigne, τὴν ὁποία εἶχε στόχο νὰ ἀκολουθήσει ὁ Σεφέρης. Μάλιστα, ὁ Θεοτοκᾶς, σὲ γράμμα του τρία χρόνια μετὰ τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τοῦ Σεφέρη:

«Τὸν Montaigne λογοτέχνη τὸν τιμῶ καὶ τὸν δοξάζω. Μὰ πρόσεχε τὴ σκέψη του. Εἶναι σκέψη τῆς δεύτερης τάξης, ἀνεπαρκῆς καὶ διαλυτικὴ»²³.

Βέβαια, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν ἀποχρώσεων καὶ ἀποστάσεων μέσα στὴν ἴδια τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 ὅτι, γιὰ τὸ ἐνδοστρεφὲς καὶ ἐταστικὸ πνεῦμα τοῦ Σεφέρη τουλάχιστον, μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Θεοτοκᾶ θὰ πρέπει νὰ ξμειάζαν κάπως ἀπροβλημάτιστες, παρορμητικὲς καὶ ἀπλουστευτικὲς, ὅπως νωρίτερα ἤδη ὁ Σεφέρης ὑποδείκνυε στὸν Θεοτοκᾶ:

«Φαβρίκιε, ἔχεις δυὸ ἐλαττώματα γιὰ μένα, ποὺ πρέπει νὰ σ' τὰ πῶ, γιὰτὶ δὲ σ' τὰ λέει κανένας ἄλλος: μιὰ τρομερὴ ἐπάρκεια καὶ μιὰ τάση ν' ἀπλουστεύεις ὥς τὴ σχηματοποίηση κατὰ τὸν πιὸ παιδικὸ τρόπο»²⁴.

Πρῶτος πάντως ὁ Θεοτοκᾶς (καὶ ὄχι ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος²⁵), μὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο στὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ τοῦ Σπύρου Μελά *Ἰδέα*²⁶

χείου Σεφέρη: «Ὁ κ. Α.Θ. ἔχει ἀποκτήσει καὶ ἐπιβάλει [...] στὸν τόπο μας μιὰ φιλολογικὴ μορφή: τοῦ ἀνθρώπου ποὺ παρακολουθεῖ, ὅπως ὁ ἀεροπόρος τὸ ὑψόμετρο, τὶς πιὸ λεπτεπίλεπτες παλμικὲς δονήσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τῆς παγκοσμίας, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τῆς μόδας» (δική μου ἡ ὑπογράμμιση).

21. Βλ. Σεφέρης, *Δοκίμεις*, Β' 293 (1966).

22. *Ὁ.π.* 298.

23. Ἐπιστολὴ τοῦ Θεοτοκᾶ πρὸς τὸν Σεφέρη μὲ χρονολογία 2.5.1932, *Θεοτοκᾶς-Σεφέρης. Ἀλληλογραφία*, 100.

24. Ἐπιστολὴ τοῦ Σεφέρη πρὸς τὸν Θεοτοκᾶ μὲ χρονολογία «24.4.1932», *δ.π.*, 93-94.

25. Ὁ Κ. Τσιρόπουλος, στὸ ἐπιλογικὸ του σημείωμα «Μετὰ σαράντα χρόνια» στὴ συλλογὴ δοκιμίων τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου *Ὀμιλίες τῆς γυνμῆς ψυχῆς*, σελ. 222, λαμβασμένα τοποθετεῖ τὴν ἔκφραση τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοτοκᾶ γιὰ τὸ δοκίμιο (στὸ κείμενο «Ἡ Νέα Λογοτεχνία», δημοσιευμένο στὴν *Ἰδέα* τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1934) ἀργότερα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου «Δοκίμια», ποὺ φέρει ὥστόσο ἡμερομηνία γραφῆς «27.1.1946» καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν συλλογὴ *Ὀμιλίες τῆς γυνμῆς ψυχῆς* (1946), γιὰ τὴν ὁποία βλ. σελ. 389 ἐδῶ πιὸ κάτω.

26. Γ. Θεοτοκᾶς, «Ἡ Νέα Λογοτεχνία», *Ἰδέα*, τόμ. ΙΙΙ, τεῦχ. 13, «Γενάρης 1934», σελ. 11-17. Νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ ἐμφανιζόταν καὶ στὴν προμετωπίδα τοῦ περιοδικοῦ, δεύτερο μετὰξὺ τῶν ὀνομάτων τοῦ Σπύρου Μελά (πρώτου) καὶ τοῦ Γιάννη Οἰκονομίδη (τρίτου), ὑπὸ τὴν ἐνδειξὴ «Ἰδρυτὲς καὶ Συνταχτικὴ Ἐπιτροπὴ»·

τὸν Ἰανουάριο 1934, δηλαδή δύο ὥς τρεῖς χρόνια πρὶν ἀρχίσει ὁ Σεφέρης νὰ γράφει τὰ δοκιμιακά του κείμενα, ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ τῶν λογοτεχνῶν τῆς «νέας γενεᾶς» στὸ δοκίμιο ὡς τὸ εἶδος ποὺ μπορεῖ καλύτερα νὰ ἐκφράσει τὶς κριτικές τους ἀπόψεις, τὶς πνευματικές τους ἀνησυχίες καὶ τὶς ἰδεολογικὲς δραστηριότητές τους. Τοὺς ἐκπροσώπους τῆς νέας λογοτεχνικῆς γενεᾶς ὁ Θεοτοκάς στὸ κείμενό του αὐτὸ τοὺς στοιχεῖ πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦ μοντερνισμοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ ὀρίζει ὡς «γνώση καὶ ἀγάπη τῆς ἐποχῆς ποὺ ζοῦμε καὶ δημιουργία μιᾶς τέχνης, ποὺ νὰ πηγάζει αὐθόρμητα ἀπὸ τὴ ζωὴ μας»²⁷. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ ἀναγνωρίζει ὅτι «οἱ πρῶτοι ἐνήλικοι τῆς μεταπολεμικῆς γενεᾶς (οἱ «νέοι τοῦ 1930») [...] χωρίζονται, θαρρεῖς, ἀπὸ ἀγεφύρωτα χάσματα στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης (ιδεαλισμός καὶ ὕλισμός) καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ τῆς πολιτικῆς δράσης (δημοκράτες, ἐθνικιστές, κομμουνιστές)», ἐπιμένει πῶς «νὰ τοὺς χαρακτηρίσει ὅλους κάποιος κοινὸς ἀέρας τῆς γενεᾶς»²⁸, χωρὶς νὰ προσδιορίζει αὐτὸ τὸν «ἀέρα» σαφέστερα. Ἀκολουθῶς, προχωρεῖ στὴν ἐξῆς, ἐνδιαφέρουσα γιὰ ἐμᾶς, ἐπισήμανση:

«Ἡ νέα αὐτὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ [...] δείχνει μιὰ ἔντονη κλίση πρὸς τὴν πεζογραφία καὶ κυρίως πρὸς δύο εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου, ποὺ οἱ προηγούμενες γενεὲς τὰ εἶχαν ἀφήσει στὸ περιθώριο τῆς λογοτεχνικῆς ζωῆς: τὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ δοκίμιο»²⁹.

Βλέπουμε λοιπὸν τώρα τὰ δύο εἶδη —μυθιστόρημα καὶ δοκίμιο— ποὺ ἐπιλέγει ὁ Θεοτοκάς ἐξ ὀνόματος τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930 ὡς ἐμβλήματά της στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω ὅτι ἔγινε καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς συμβολικῆς ἐπιλογῆς τοῦ Λυκαβηττοῦ. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μυθιστόρημα εἰδικά, ἡ εὐλογη ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη, γιὰτὶ ὁ Θεοτοκάς μοιάζει ν' ἀγνοεῖ ἕναν ὀλόκληρο αἰῶνα νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος πρὶν ἀπὸ τὴ γενεὰ τοῦ 1930³⁰, μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ μὲ δύο τρόπους. Εἴτε ἂν σκεφθοῦμε ὅτι, φυσικά, καὶ ὁ Λυκαβηττὸς ὑπῆρχε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ γενεὰ τοῦ 1930, ἄρα τέτοιες ἐπιλογές εἶχαν περισσότερο τὸ συμβολικὸ νόημα μιᾶς αὐτο-διαφοροποιητικῆς ἐκ νέου ἀνακαλύψεως, εἴτε ἂν, συμπληρώνοντας ἐμεῖς τὸ νόημα τῶν ἐκφράσεων

ἡ ἐνδειξὴ «Συνεργάτες:», ποὺ ἀκολουθοῦσε, συνοδευόταν ἀπὸ τὴν ἐξῆς, κάπως ἀόριστη, περιγραφή: «κάθε ὁμοιδέτης σ' ὑποινδύητε κλάδο τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς τέχνης μὲ τὴν προϋπόθεσιν τῆς δημοτικῆς».

27. "Ο.π., σελ. 12.

28. "Ο.π.

29. "Ο.π.

30. Γιὰ μιὰ εὐληπτὴ συνοπτικὴ παρουσίασιν βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἔκτῃ ἐκδ., σελ. 151-152 καὶ 157-163· καὶ, τοῦ ἰδίου *Πρόλογοι Νεοελληνικῶν Μυθιστορημάτων (1830-1930)*, τρίτῃ ἐκδόσει ἐμπλουτισμένη μὲ νέα κείμενα, 1992.

τοῦ Θεοτοκᾶ μὲ τίς διασαφήσεις πού ἐκεῖνος δὲν ἔδωσε, θεωρήσουμε τὴν ἀναφορά του στὸ «μυθιστόρημα» ὡς δηλωτικὴ ἐνὸς μυθιστορήματος ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἐννοοῦσε καὶ τὸ ὑπηρέτησε, τοῦ μυθιστορήματος δηλαδὴ τοῦ «ἀστικού ρεαλισμοῦ»³¹.

Αὐτὸ τὸ μυθιστόρημα θὰ πρέπει, ἐπομένως, νὰ ἐννοήσουμε ὅτι μὲ τέτοια ζέση ὑπερασπίζει ὁ Θεοτοκᾶς καὶ στὴν συνέχεια τοῦ ἄρθρου του πού ἐδῶ ἐξετάζουμε, ὡς εἶδος πρόσφορο γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἐποχὴ τῆς νέας λογοτεχνικῆς γενεᾶς, καὶ μάλιστα ὡς «τὸ κατ' ἐξοχὴν λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ αἰῶνα μας, τὸ καταλληλότερο γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ δυναμισμό του»: «ὁ ἀνώτερος προορισμὸς τ[οῦ μυθιστορήματος] εἶναι», κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Θεοτοκᾶ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, «νὰ πάρει, μὲς στὴ σύγχρονη ζωὴ, τὴ θέση τῆς ἀρχαίας ἐποποιίας»³².

Πάλι στὸ μυθιστόρημα εἶδαμε πρὶν πρὶν ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς ἐπιλέγει νὰ ἀναδείξει σὲ δεῦτερο διαφοροποιητικὸ ἔμβλημα τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930 τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου. Κι ἂν, στὴν περίπτωσή τοῦ μυθιστορήματος, ἀναρωτηθήκαμε γιὰ τὴ θέση πού (δὲν) παίρνει ὁ Θεοτοκᾶς ἀπέναντι στὴν νεοελληνικὴ μυθιστορηματογραφία τῆς περιόδου 1830-1930, ἐδῶ ὥστόσο, δεδομένης τῆς σπάνιας γνησίως δοκιμιακῶν κειμένων στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία πρὶν ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1930, τὴν ὁποία πράγματι καὶ ὁ σημερινὸς ἐρευνητὴς πιστοποιεῖ (μὲ ἐντονότερη ἐξάφρεση, ὅπως εἶδαμε ἄλλοῦ, τὴν προδρομικὴ δοκιμογραφία τοῦ Παλαμᾶ), τέτοιες ἀπορίες ἐκ μέρους μας δὲν δικαιολογοῦνται. Ὁ Θεοτοκᾶς διαισθάνεται πῶς, στὸ δοκίμιο, τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν γενεὰ τοῦ 1930 εἶναι σχεδὸν ἀπάτητο:

«Τὸ δοκίμιο, πού ἔχει τοῦτο τὸ κοινὸ μὲ τὸ μυθιστόρημα ὅτι εἶναι κι' αὐτὸ ἓνα εἶδος, πού μπορεῖ νὰ χωρέσει τὰ πάντα»³³.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνησυχητικὴ σαρωτικὴ, καὶ πάλι, διατύπωσή του ὁ Θεοτοκᾶς γίνεται πάντως πρὶν συγκεκριμένους στὶς παρατηρήσεις του, πού ἀφοροῦν πλέον εἰδικὰ τὸ δοκίμιο:

«Δὲ βλάφτει ὥστόσο νὰ θέσουμε ἐγκαίρως ὑπ' ὄψη τῆς νέας γενεᾶς τὴν ἀληθινὴ σημασία τοῦ δοκιμίου, πού, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὸν προορισμό του, πρέπει νὰ περιέχει μιὰ διανοητικὴ οὐσία ἀξιοπρόσδεκτη καὶ νὰ τὴν πλάθει μὲ κάποιον ἀτομικὴ πρωτοτυπία καὶ μὲ κάποιον καλλιτεχνικὸ τρόπο. Εἶναι τὸ εἶδος πού ἐκφράζει τίς πρὶν διανοητικὲς ἀναζητήσεις μιᾶς λο-

31. Ὅπως κατὰ Roderick Beaton, *Εἰσαγωγή στὴ Νεότερη Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία*, σελ. 188 κ.εξ. Δὲν εἶχα ἄλλοῦ τὴν εὐκαιρία νὰ εὐχαριστήσω τὸν Καθηγητὴ Beaton γιὰ τὴ γενναϊὴ ἀναγνώριση τῶν παρατηρήσεών μου ἐπὶ τῆς πρώτης ἀγγλικῆς ἐκδόσεώς τῆς *Εἰσαγωγῆς* (1994), στὸν Πρόλόγό του στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσή τοῦ 1996, σελ. 11.

32. Ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 29, σελ. 13-14.

33. Ὁ.π., σελ. 14.

γοτεχνίας, τις πιό κριτικές διαθέσεις της, γύρω σέ όλα τὰ θέματα πού μποροῦν νά ἀπασχολήσουν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι συνάμα τὸ εἶδος πού καθρεφτίζει, καθαρότερα ἀπὸ κάθε ἄλλο, τις ιδεολογικές ἀντιθέσεις μιᾶς λογοτεχνικῆς ἐποχῆς, δίχως ὅμως νά ἐγκαταλείψει ποτὲ τὴ φροντίδα τῆς ὁμορφιᾶς. Πρέπει νά εἶναι τέχνη, [...]. Καὶ πρέπει ἀκόμα, ἡ σκέψη πού ἐκθέτει νά ἔχει ζυμωθεῖ μὲ τὴν ξεχωριστὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου, νά ὑπακοῦει σ' ἓναν ἰδιαίτερο ἀτομικὸ ρυθμὸ, εἰδεμὴ δὲν θὰ εἶναι ἄλλο τίποτα παρὰ μιὰ πληροφορικὴ ἐργασία ἀπρόσωπη καὶ ἄψυχη. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὸ στάδιο εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο στὰ ἐνδιαφέροντα καὶ στὰ γούστα τοῦ καθενός. Τὸ δοκίμιο μπορεῖ νά εἶναι μιὰ ἐρωτικὴ ἐξομολόγηση, ἓνας περίπατος μέσα σ' ἓναν κῆπο, μιὰ περιγραφή τῆς φύσης ἢ τῆς πόλης, μιὰ κριτικὴ τῆς τέχνης, μιὰ φιλοσοφικὴ, ἠθικὴ ἢ αἰσθητικὴ συζήτηση, μιὰ ψυχολογικὴ ἀνάλυση, ἓνας ιδεολογικὸς ἀγώνας, μιὰ μελέτη τῶν ἡθῶν — ἢ καὶ ὅλα αὐτὰ μαζί καὶ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Φτάνει νά τηροῦνται οἱ προϋποθέσεις πού σημειώσαμε. Δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ δρόμοι χαραγμένοι καὶ στρωμένοι ἀπὸ τὰ πρὶν, δὲν ὑπάρχουν (ἀποτείνουμαι, ὅπως συνήθως, στοὺς σπουδαστές) τὰ δεκανίκια τοῦ φροντιστηρίου, μόνιμες βιβλιογραφίες καὶ ἀλάνθαστες φίσεις. Θὰ περπατήσεις μοναχός σου, ἐλεύθερος μὲς στὸ μεγάλο κόσμο, μὲ μόνα βοηθήματα τὴν καρδιά σου καὶ τὴ σκέψη σου, καὶ θὰ φτιάξεις κάτι ὁλότελα δικό σου καὶ ἀλλιώτικο.

Εἶναι φανερό πόσο ταιριάζει τὸ εἶδος αὐτὸ στὴν ἐποχὴ μας, πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ γενικὴ ἀναθεώρηση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, ἡ γενικὴ ἀναζήτηση νέων πνευματικῶν δρόμων. Θὰ ἔλεγα πὼς ταιριάζει εἰδικώτερα στοὺς Ἕλληνες, πού εἶναι ἀναμφισβήτητα ἓνας λαὸς μὲ κριτικὸ πνεῦμα καὶ μὲ δυνατὴ κλίση πρὸς τὴ συζήτηση τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων. Ἡ αὐθόρμητη κλίση τῆς γενεᾶς μας πρὸς τὸ εἶδος αὐτό, συνδυασμένη μὲ κάποιο ξύπνημα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, πού παρατηρεῖται στὸν τόπο μας τοὺς τελευταίους καιροὺς, μᾶς ἐπιτρέπει νά προβλέψουμε γιὰ τὸ κοντινὸ μέλλον μιὰ σοβαρὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνικοῦ δοκιμίου, πού θὰ εἶναι σὰ μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα στὴ συστημικὴ φιλοσοφία καὶ κοινωνιολογία καὶ στὴν καθαυτὸ λογοτεχνία. Γέφυρα ἀπαραίτητη γιὰ τὴ βαθύτερη καλλιέργεια μιᾶς λογοτεχνίας καὶ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς σοβαρῆς κοινωνικῆς παιδείας καὶ μιᾶς πνευματικῆς παράδοσης»³⁴.

Τὸ παραπάνω κείμενο τοῦ Θεοδοῦ ἔχει τὴ σημασία προγραμματικῆς διακηρύξεως ἀλλὰ καὶ μαρτυρίας. Μᾶς δείχνει δηλαδὴ, πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ λογοτε-

34. "Ο.π., σελ. 14-15. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα.

χνική γενεά τοῦ 1930 συστηματικά νά συνθέτει δοκίμια, πῶς ἀντιλαμβάνονταν τή σημασία τοῦ δοκιμίου ὡς εἵδους τόσο γιά τή λογοτεχνική του γενεά ὅσο καί γιά τήν Ἑλλάδα τοῦ καιροῦ του ἕνας ἀπό τοὺς ἐπιφανεῖς πνευματικούς της ἐκπροσώπους, μολοντί ἔμμεσα ἀποφεύγει νά δώσει ἕναν συνοπτικό ὀρισμὸ γιά τὸ δοκίμιο (ἢ, μποροῦμε νά ποῦμε, ἐπιχειρεῖ ἕναν ἀτελῆ περιγραφικὸ ὀρισμὸ: «Τὸ δοκίμιο μπορεῖ νά εἶναι ... ὅ,τι ἄλλο θέλετε»). Συγκρατοῦμε, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, τὴν ἀναφορὰ τοῦ Θεοτοκᾶ σὲ ἕναν ἰδιαίτερο «ἀτομικὸ ρυθμὸ», ποὺ ὁ συγγραφέας κρίνει ὅτι πρέπει νά διέπει τὸ δοκίμιο.

Καὶ δὲν ἔσβησε ἡ ἔγνοια τοῦ Θεοτοκᾶ νά παρακολουθεῖ τὴν τύχη τῶν προβλέψεών του, ποὺ μὲν διαβάσαμε. Ἐξί χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀρθροῦ του «Ἡ Νέα Λογοτεχνία» στὴν *Ἰδέα* ὁ Θεοτοκᾶς, σὲ κείμενό του μὲ τὸν ἐξειδικευμένο πλέον τίτλο «Γιὰ τὸ δοκίμιο» (1940)³⁵, ἐπανῆλθε ἤδη ἀπολογιστικά στὸ αἶτημα τῆς δοκιμιογραφίας, μὲ ἀπαισιόδοξα συμπεράσματα:

«Δὲν νομίζω ὅτι στὸ εἶδος αὐτὸ ἔχουμε κάμει ὡς σήμερὰ καμιά ἐξαιρετική πρόοδο»³⁶.

Παρατηροῦμε, ὥστόσο, ὅτι καὶ στὸ δεῦτερο αὐτὸ κείμενό του ὁ Θεοτοκᾶς, παρότι αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη κάποιου ὀρισμοῦ, ἀποφεύγει (ρητὰ ὁμολογώντας το ἐδῶ) νά ὀρίσει ὁ ἴδιος τὸ δοκίμιο καὶ περιορίζεται σὲ (πιὸ εὐκολες, ὅπως δῆποτε) δεοντολογίες:

«Νομίζω πῶς θὰ ἔπρεπε νά ξεκαθαριστεῖ κάπως τὸ ζήτημα καί, πρῶτα-πρῶτα, νά κατανοηθεῖ ὅτι ἕνα λογοτεχνικὸ δοκίμιο [...] πρέπει νά ἐκφράζει ἕνα ὕφος, μιὰ ἐσωτερικὴ ζωὴ, μιὰ εὐαίσθησις, μιὰ προσωπικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα, μιὰ ἀτομικότητα, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά ικανοποιεῖ μὲ τὴ μορφὴ του ὀρισμένες καλλιτεχνικὲς ἀξιώσεις. [...]

»Σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ δοκιμίου, σωστὸ εἶναι νά μὴν διατυπώσουμε κανέναν ὀρισμὸ. Τὸ εἶδος αὐτὸ κάνει ὅ,τι θέλει, εἴτε ξετυλίγεται σὲ ἐπίπεδο θεωρητικὸ ἢ κριτικὸ εἴτε σὲ ἐπίπεδο καθαρὰ συναισθηματικὸ ἢ περιγραφικὸ εἴτε ἱστορεῖ γεγονότα τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἢ, ἀκόμα, ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ θέαμα τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινωνία ἢ ἀπὸ τὸ θέαμα τῆς φύσης ἢ τῶν πόλεων ἢ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τὰ ἔργα τοῦ στοχασμοῦ, τοὺς ἀγῶνες τῶν ἰδεῶν, τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας, εἴτε παίρνει τὸν τόνο τῆς ἐξομολόγησης ἢ τῆς λογικῆς ἀνάπτυξης ἢ τῆς πολεμικῆς ἢ τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων ἢ τῶν παιχνιδιῶν τῆς

35. *Πνευματικὴ Πορεία*, «Ἡ ζωὴ τῶν γραμμάτων». — Α'. Γιὰ τὸ δοκίμιο», σελ. 283-284.

36. *Ὁ.π.*, σελ. 284.

φαντασίας, είτε παρουσιάζει τή μορφή τοῦ μονολόγου είτε τοῦ διαλόγου ἢ τῆς ἐπιστολογραφίας κ.λπ.»³⁷.

Οἱ «καλλιτεχνικὲς ἀξιώσεις», οἱ ὁποῖες ἀπλῶς μνημονεύονται, παραμένουν μὴ «ὀρισμένες». Ὁ κατάλογος εἶναι πάντως ἐδῶ πιδ ὑπομονετικᾶ συνταγμένος, σχεδὸν ἐξαντλητικός, Καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ποῦ ἴσως δικαιολογεῖ καὶ τὴν οὐσιαστικὴν συμπάθεια τοῦ Θεοτοκᾶ γιὰ τὸ δοκίμιο, πέρα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἐμβλημάτων μὲ τὴν προηγούμενὴ του λογοτεχνικὴ γενεά:

«Κανένα πεζογραφικὸ εἶδος δὲν εἶναι πιδ ἐλεύθερο, ἀλλὰ οὔτε καὶ πιδ αὐστηρό, πιδ ἀπαιτητικό. [...] Ἐδῶ ὀφείλει νὰ ὑπάρχει μονάχα ἡ οὐσία τῆς λογοτεχνίας, κάτι σὰν ἀπόσταγμα ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. [...] Εἶναι εἶδος εὐγενικὸ καὶ δύσκολο, ποῦ καλλιιεργεῖ τὴν πνευματικότητα καὶ τὴν ἐσωτερικότητα μιᾶς λογοτεχνίας, τὴν αἰσθητικὴ καὶ μαζὶ τὴν ἥθικὴ συνείδησίν της, τὴν ἀνθρώπινὴ ἀξία της καὶ τὴν ὁμορφιά της»³⁸.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς δὲν διατηρεῖ ψευδαισθήσεις γιὰ τὴν κάπως «ἐλιτίστικὴ» φύση τοῦ δοκιμίου, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώνεται στὴ σχέση μεταξὺ πομποῦ καὶ δημιουργοῦ, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ἀποδέκτη ἢ ἀναγνώστη, ἀπὸ τὸ ἄλλο:

«[...] προσφέρεται μὲ τὸν πιδ ἄμεσο καὶ πιδ εἰλικρινῇ τρόπο, χωρὶς τεχνάσματα καὶ νοθεῖες, χωρὶς καμιά παραχώρηση στὰ γοῦστα καὶ στὶς ἀξιώσεις τῶν πολλῶν.

»Φυσικά, τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ζήσει ἡ πεζογραφία. Ἐξ ἄλλου, τὸ δοκίμιο δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ συγκινήσει τὰ πλήθη, νὰ δημιουργήσει μεγάλα ρεύματα στὴν κοινὴ γνώμη. [...] Εἶναι εἶδος γιὰ τοὺς μυημένους, γιὰ τοὺς μερακλήδες» [...]»³⁹.

Σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Θεοτοκᾶ, ποῦ εἶδαμε ὡς τώρα, καὶ μὲ ὅλη τὴν ἄοριστία τῆς διατυπώσεώς τους, ὁ Σεφέρης πουθενὰ δὲν ἔχει δώσει μία διατύπωση τῆς ἀντιλήψεώς του γιὰ τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου τόσο ἐκτενῇ καὶ ἐξηγητικῇ⁴⁰. Πραγματευόμενος ἄλλοι τὴ γένεση καὶ ἐπιλογὴ τοῦ τίτλου *Δοκιμές*

37. *Ο.π.*, σελ. 283-284.

38. *Ο.π.*, σελ. 284.

39. *Ο.π.*

40. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενό του μᾶς κάνει νὰ περιμένουμε ὅτι ὁ Σεφέρης θὰ προχωρήσει λίγο ἀκόμα στὴν ἀποψή του γιὰ τὸ δοκιμιακὸ εἶδος, σταματᾷ χωρὶς κάποια ἐπεξηγητικότερη συνέχεια: π.χ. *Δοκιμές* Β' 193, 201 (1965, μὲ ἀναδρομικὴ ἀναφορὰ στὸ 1952).

ἀπὸ τὸν Σεφέρη⁴¹, κατέληγα στὸ σκανδαλῶδες, γιὰ τὴν ἕως τότε διεθνή σεφερικὴ κριτικὴ, πόρισμα ὅτι ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς «δοκιμὲς» τῆς ὁμώνυμης συλλογῆς τοῦ Σεφέρη μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν δοκιμιαί, κρινόμενες μὲ βάση τόσο τὴν ἐκπεφρασμένη ἀντίληψη τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα γιὰ αὐτὰ του τὰ κείμενα ὅσο καὶ τὰ παραδοσιακὰ γνωρίσματα τοῦ δοκιμίου. "Ἄλλο τόσο καὶ τὰ σχόλια τοῦ Σεφέρη γιὰ τὰ ἴδια του τὰ κείμενα εἶναι μᾶλλον λιγοστά. Αὐτοὶ οἱ δύο πραγματικοὶ λόγοι καθιστοῦν ἀναγκαίᾳ μιὰ ἐμπειρικὴ ἀναζήτησιση σημείων ποὺ νὰ μαρτυροῦν τὴν εἰδολογικὴ συνείδησιση τοῦ συγγραφέα καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτησιση θὰ προβοῦμε τώρα, μὲ βάση τὰ τεκμήρια «δοκιμιακῆς αὐτογνωσίας» ποὺ μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα κείμενα του.

Ἐχὼ δεῖξει, ὅτι, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Σεφέρης δὲν τιτλοφόρησε τὶς *Δοκιμὲς* του «δοκιμιαί» καὶ κατὰ κανόνα ἀπέφευγε καὶ νὰ τὶς προσδιορίσει ὡς δοκιμια⁴², τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου εἶχε ζωηρὰ στὴ σκέψι του, ὅταν ἔγραφε τὰ δύο πρῶτα κείμενα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ *Τὰ Νέα Γράμματα* ὑπὸ τὴ ρουμπρίκα «ΔΟΚΙΜΕΣ»: δηλαδὴ, τὸ «Ἀπορίες διαβάζοντας τὸν Κάλβο» καὶ τὸ «Ἑλληνικὴ γλώσσα» (Φεβρουάριος καὶ Μάρτιος 1937, ἀντίστοιχα). Αὐτὰ ἦταν τὰ κείμενα ποὺ ὁ Σεφέρης τὰ ἀνέφερε καὶ ὡς «δοκιμιαί»⁴³. Ἐπίσης, σὲ συνάφεια μὲ αὐτὰ τὰ κείμενα φαίνεται ὅτι ἐνόησε ὁ Σεφέρης τὸν ὅρισμὸ τοῦ δοκιμίου ποὺ εἶχε διατυπώσει τὸ 1923 ὁ Thibaudet (μὲ ἀναφορὰ εἰδικὰ στὰ *Essais* τοῦ Montaigne)⁴⁴. Πράγματι, στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο κείμενα ὑπάρχουν ἔχρη

41. Βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, *Ὁ ποιητὴς ὡς δοκιμιογράφος: οἱ Δοκιμὲς τοῦ Γιώργου Σεφέρη μέσα στὴν παράδοσι τῆς εὐρωπαϊκῆς δοκιμιογραφίας*, Ἀθήνα 2000, σελ. 74-79.

42. Πράγματι, στὶς *Δοκιμὲς* τοῦ ὁ Σεφέρης ἐξαιρετικὰ σπάνια χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο «δοκιμὴ» γιὰ τὰ ἴδια του τὰ κείμενα. Προτιμᾷ νὰ μεταχειρίζεται ἄλλους ὄρους, ποὺ εἶναι, κατὰ σειρὰ συχνότητος, οἱ ἀκόλουθοι: «μελέτες», «σημειώματα», «γραφή», «συλλογισμοί», «ἀντικαθρεφτίσματα» καί, ἀκόμα, «συζήτηση», «διάλογος», «ὁμιλία», «συνομιλία», «κουβέντα», «λόγια» — βλ. ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη ὑποσημείωσιση, τὸν ἀποδελτιωτικὸ πίνακα τῆς σελ. 76, καὶ σελ. 78.

43. Πρβλ. ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 41, σελ. 76· καὶ *Σεφέρης-Μαλάνος*. *Ἀλληλογραφία* 93-94 (11.12.1941).

44. Ὁ ὅρισμὸς αὐτὸς εἶχε ὡς ἐξῆς: «J'entends *Essais* exactement dans le sens de Montaigne: le témoignage, ou la trace d'un homme qui s'essaye; tout le contraire d'une vocation qui s'accomplit, d'une oeuvre exigeante qui veut être ceci et non cela. Ceci et cela, ceci ou cela, ceci non plutôt que cela, voilà des essais». Δίνεται ὡς παράθεμα σὲ πολλὰ διαφορετικὰ συμφραζόμενα, στὶς *Δοκ. Α'* 481 (1939, σημείωσιση γιὰ τὴ σελ. 112) — πρβλ. *Σεφέρης-Μαλάνος*. *Ἀλληλογραφία* 63 (1.11.1941): καὶ ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 41 ἐδῶ πὺν πάνω, σημ. 178 τῆς σελ. 174. "Ἄν μὴ τι ἄλλο ἢ πρῶμιη αὐτὴ ἀναφορὰ στὸν Thibaudet τὸ 1939 μᾶς δίνει ἴσως ἕναν terminum post quem τῆς δραστηκῆς ἐπιρροῆς τοῦ ὁρισμοῦ του γιὰ τὸ δοκίμιο στὴ σκέψι τοῦ Σεφέρη, ὅταν αὐτὸς ἔγραφε τὶς πρῶτες του «δοκιμὲς».

κάποιας επιδράσεως του όρισμού του Thibaudet στις σκέψεις που αναπτύσσει⁴⁵ ό Σεφέρης⁴⁵. Είναι λοιπόν σαφές ότι, όταν γράφονταν αυτά τά δύο σεφερικά κείμενα, ό συγγραφέας τους είχε τήν αυτο-επίγνωση δοκιμογράφου. Σύμφωνα με μία σημαντική μαρτυρία που προκύπτει από τό 'Αρχείο Σεφέρη, τό δεύτερο κείμενο («'Ελληνική γλώσσα») προοριζόταν νά αποτελέσει συνέχεια του πρώτου («'Απορίες διαβάζοντας τόν Κάλβο») ⁴⁶, με τήν ιδέα όχι άπλώς νά είναι τό δεύτερο κομμάτι μιās σειρās, αλλά προέκταση και παραπέρα ανάπτυξη του ίδιου θέματος που πραγματευόταν τό πρώτο (και που ήταν ή χρήση τής ελληνικής γλώσσας από τούς ποιητές).

Έκτός από τά δύο κείμενα, για τά όποια μόλις μιλήσαμε, ένα άλλο κείμενο που σχετίζεται επίσης με τήν αντίληψη του Σεφέρη για τό δοκίμιο είναι αυτό που γράφτηκε τό 1948 με τή μορφή (δΐθεν) επιστολής «σε έναν ξένο φίλο» και τό θέμα του είναι πώς ό Σεφέρης γνώρισε τήν ποίηση του Eliot⁴⁷. Τό κείμενο αυτό αποτελούσε τή συνεισφορά του Σεφέρη σέ πανηγυρική έκδοση προς τιμήν του T. S. Eliot. Οί συνεργασίες σ' αυτό τόν τόμο αφιερωμάτων ήταν, κατά τήν περιγραφή του Σεφέρη, «άναμνήσεις, ποιήματα ή σύντομα δοκίμια σέ προσωπικό τόνο»⁴⁸. Καί, άφου τό κείμενο του Σεφέρη, αυτό που συμπεριλήφθηκε κατόπιν στις Δοκίμες, ποίημα προφανώς δέν είναι, ή φράση του «σύντομα δοκίμια σέ προσωπικό τόνο» μπορεί νά αποδίδει τόν πλησιέστερο ειδολογικό του προσδιορισμό (μιά και ό χαρακτηρισμός «άναμνήσεις» δέν συνιστά καθιερωμένη όνομασία λογοτεχνικού είδους, άσχετα αν υπάρχουν βι-

45. 'Ας συγκρίνουμε, έξαφνα, τό «ceci non plutôt que cela» του Thibaudet με τό νόημα του ακόλουθου αποσπάσματος από τό κείμενο του Σεφέρη «'Απορίες διαβάζοντας τόν Κάλβο», Δοκ. Α' 57: «Αυτό τό νόημα, έπειδή τό βρήκε ό ποιητής, δέ σημαίνει πώς είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο άξιο από ένα άλλο νόημα που γεννήθηκε από τήν έπαφή ενός τρίτου μ' αυτό τό ίδιο ποίημα». Και άμέσως μετά από αυτό, ακολουθεί ή άναφορά στόν «suffisant lecteur» από τά *Essais* του Montaigne.

46. Στο προσωπικό απόκομμα του Σεφέρη από τό 2ο τεύχος, του Φεβρουαρίου 1937, του περιοδικού *Τά Νέα Γράμματα*, σελ. 143-149, όπου τό πρωτοδημοσιευμένο κείμενό του «'Απορίες διαβάζοντας τόν Κάλβο» υπάρχει, πάνω από τόν τίτλο του κειμένου, δίπλα στήν τυπωμένη ρουμπρίκα «ΔΟΚΙΜΕΣ», ή χειρόγραφη ένδειξη «[α']» (φάκελος viii/61, έντυπα φύλλα μεταξύ των χειρογράφων 1431 και 1432). Στην αρχή του αποκόμματος από τό έπόμενο τεύχος του περιοδικού (Μάρτιος 1937) πάνω από τόν τίτλο «'Ελληνική γλώσσα», έχει προστεθεί επίσης με τό χέρι «[β']». Στην πρώτη παράγραφο του κειμένου «'Ελληνική γλώσσα», όπως είναι δημοσιευμένο στις Δοκ. Α' 64, υπάρχει ακόμα ή φράση του Σεφέρη που παραπέμπει «στό περασμένο μου σημείωμα». Πρβλ. πάλι *Σεφέρης-Μαλάνος* 93-94.

47. Τώρα στις Δοκ. Β' 9-29.

48. "Ο.π. Β' 351, σημείωση 1 για τή σελ. 9 (ή σημείωση θά πρέπει νά προστέθηκε λίγο μετά τό 1948, πιθανόν τό 1949: ό εκδότης δέν δίνει γι' αυτήν συγκεκριμένη χρονολογία).

βλία που ό τίτλος τους ή τó περιεχόμενό τους αναφέρεται σέ ένθυμήματα). 'Η φράση αὐτή, στή συνάφειά της μέ τó σφερικό κείμενο, μπορεί νά θεωρηθεῖ κάποιας μορφῆς όρισμός τοῦ όρου «δοκιμή» μέ άναφορά στόν όρο «δοκιμιο». 'Εχει επίσης ιδιαίτερη βαρύτητα ή ἴδια φράση, γιατί δένει μέ τόν σημαντικό Πρόλογο (1961) τοῦ Σεφέρη στήν δεύτερη έκδοση τῶν *Δοκιμῶν*, όπου ό συγγραφέας, προκειμένου νά άποσαφηνίσει τήν άντίληψη που ἔχει γιά τά κείμενά του, επιχειρεῖ φευγαλέα νά συνδέσει «δοκιμές» καί «δοκίμια»:

«Όταν ἔγραφα γιά πρώτη φορά τόν τίτλο *Δοκιμές*, εἶχα στό νοῦ μου τήν έννοια τοῦ δοκιμίου, κάπως πιό ἐλεύθερη, πιό νωπή. Τώρα [...] μοῦ φαίνεται πώς ή λέξη ἐπιμένει νά πάρει τήν καθημερινή έννοια τῆς άπόπειρας, τῆς δουλειᾶς γιά ἓνα πράγμα που δέν εἴμαστε καθόλου βέβαιοι πώς θά τελειώσει»⁴⁹.

Μέσα από αὐτό τó άπόσπασμα χρειάζεται νά σταθοῦμε σέ δύο λεπτομέρειες: πρῶτον, στό χαρακτηρισμό τῶν «δοκιμῶν» ὡς «πιό ἐλεύθερης, πιό νωπῆς μορφῆς δοκιμίων»· καί δεύτερον, στήν άντίθεση μεταξύ τῆς εὐχέρειας που εἶχε στήν άποδοχή αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ «τότε» καί τῆς δυσκολίας του νά τόν άποδεχτεῖ «τώρα». Τό «τότε» («Όταν [...] γιά πρώτη φορά») θά πρέπει νά αναφέρεται στήν ἐποχή που γιά πρώτη φορά ό Σεφέρης ἔφερε στή σκέψη του τόν όρο «δοκιμές» ὡς τίτλο μέ τήν κατάλληλη λειτουργία άπο-αυτοματοποιήσεως γιά μιᾶ συλλογή *πιό ἐλεύθερων, πιό νωπῶν* δοκιμίων, καί ὡς τó 1937 (όταν ἔγραφε από τήν Κορυτσά, σέ ἐπιστολή του πρὸς τήν ἀδελφή του, 'Ιωάννα Τσάτσου, ὅτι *ψηλαφοῦσε δοκιμάζοντας* νά βρεῖ «ένα ὕφος» στήν πρόζα καί άποφάσιζε νά όνομάσει τή στήλη του στά *Νέα Γράμματα* «δοκιμές»⁵⁰) ή πάντως πρίν από τó 1944 (*terminus ante*, χρονολογία πρώτης έκδόσεως τῆς συλλογῆς του μέ τόν τίτλο *Δοκιμές*)⁵¹. Στό παράθεμά μας ἐδῶ, ό Σεφέρης ἐκδηλώνει ή τήν αὐτοεπίγνωση τῆς ἴδιας του τῆς ἐξελίξεως ή, λιγότερο άπροβλημάτιστα, τή δυσφορία του από τήν άποκάλυψη κάποιου χάσματος: τοῦ χάσματος άνάμεσα στήν άντίληψη που εἶχε πρὸς τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 γιά τίς *Δοκιμές* ὡς δοκίμια καί τῆς ἐκτιμῆσεως που ἐκ τῶν ὁστέρων (τό 1961) εἶχε σχηματίσει γιά τήν ὑπαρκτή τελικά άπόσταση τῶν κειμένων του από τήν άρχική δοκιμιογραφική του πρόθεση⁵².

49. *Δοκ.* Α' 11.

50. Γιά τήν ἐπιστολή αὐτή βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλου, 'Ο ποιητής ὡς δοκιμογράφος κτλ., ὁ.π., σελ. 77.

51. Βλ. π.χ. *Σεφέρης-Μαλάνος*. 'Αλληλογραφία 126 (ἐπιστολή Σεφέρη τῆς 18.1. 1942).

52. Πρβλ. πιό άνεπτυγμένη διατύπωση αὐτῆς τῆς αἰσθήσεως στίς *Μέρες Δ'* 310 (27.10.1943), ὅταν ό Σεφέρης ἔκανε τίς διορθώσεις στά τυπογραφικά δοκίμια γιά τήν πρῶ-

Πράγματι, για να δοῦμε τὸ θέμα αὐστηρά, μετὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940 ἡ ἔννοια τοῦ δοκιμίου βλέπουμε νὰ γίνεται βαθμιαῖα πὺδ συγκεχυμένη στὰ γραπτὰ τοῦ Σεφέρη⁵³. Ὑπάρχουν βέβαια καταφανῶς δοκιμιογραφικὰ ἔχνη σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα γραπτὰ του⁵⁴. Κατὰ κανόνα ὅμως, ὅπως ἔγινε σαφέστερο ἰδίως μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τρίτου τόμου τῶν *Δοκιμῶν*⁵⁵, ποικίλα κείμενα τοῦ Σεφέρη, πρόλογοι σὲ ἄλλα δημοσιεύματά του, δημόσιες συζητήσεις ἢ ὁμιλίες, ἀνακινώσεις σὲ ἐπίσημες εὐκαιρίες, ἐπιστολές, νεκρολογίες ἢ ἐπικηδεῖοι λόγοι, κατάλοιπα ἡμιτελῶν βιβλίων, βιβλιοκρισίες, περικοπές ἀπὸ τὰ ἡμερολόγιά του, κείμενα αὐτοβιογραφικὰ ἢ πολιτικὰ, κ.τ.λ., προσφέρονται ὅλα ἀδιακρίτως ὑπὸ ἓναν τίτλο ποὺ κινδυνεύει πλέον νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς βολικῆς ἢ ἐμπορικῆς προσωνυμίας πάσης χρήσεως (*Δοκιμὲς* 1 *Δοκιμὲς* 2 - *Δοκιμὲς* 3).

τῇ ἐκδοσὶ τῶν *Δοκιμῶν* του: «πάντα τὸ ἴδιο συναίσθημα, ὅταν πιάνω στὰ χέρια αὐτὰ τὰ δοκίμια [ἐνν. ἄραγε τὰ τυπογραφικὰ;]: ὅτι ὅσα ἔγραψα ἔχουνε γίνει κρύα κάρβουνα».

53. Ἔτσι, ἀκόμα καὶ ὡς τὸ 1964, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Keeley, τὰ τελευταῖα κείμενα τῶν *Δοκιμῶν* τοῦ ποῦ ὁ Σεφέρης ρητὰ ἀναφέρει ὡς δοκίμια ἀνήκουν στὴν δεκαετία τοῦ 1940 (τὰ κείμενα γιὰ τὸν Παλαμῆ, γιὰ τὸν Θεόφιλο καὶ γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο), ἀλλὰ ὄχι ἀργότερα — βλ. *Σεφέρης - Keeley. Ἀλληλογραφία* 156.

54. Βλ. π.χ. ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 50, σελ. 59.

55. Ὁ τόμος Γ' τῶν *Δοκιμῶν*, ἐκδομένος μόλις τὸ 1992, εἶναι ὡπωσδήποτε προβληματικὰ καὶ ἄκριτα παρουσιασμένος. Τὸ ἑτερόκλητο περιεχόμενό του διαλαμβάνει ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιστασιακὰ γραμμένα πεζὰ κείμενα τοῦ Σεφέρη ἤδη ἀπὸ τὸ 1932, τὰ κείμενα *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, *Χειρόγραφο Ὀκτ. '68* καὶ *Οἱ ὄρες τῆς «Κυρίας Ἐρσης»*, ποὺ ὑπάρχουν ἐπίσης δημοσιευμένα καὶ αὐτοτελῶς, τρία κείμενα στὴ γαλλικὴ καὶ δύο στὴν ἀγγλικὴ (ποὺ γράφτηκαν καὶ ἐκφωνήθηκαν ἢ ἀπλῶς γράφτηκαν γιὰ ξενόγλωσσα ἀκροατήρια καὶ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ δημοσιεύτηκαν ἐπίσης καὶ ἀνεξαρτήτως), διαλέξεις, ραδιοφωνικὲς ὁμιλίες, προλόγους σὲ ἄλλα δημοσιεύματα, τὴ δῆλωση τοῦ Σεφέρη κατὰ τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας τοῦ 1967 (καὶ ἡ δῆλωση λοιπὸν εἶναι «δοκιμή»;!), ἀνοικτὲς ἐπιστολές, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κάποια γραπτὰ ἀνυπόγραφα, ἀτελῆ ἢ ἀνεπεξέργαστα (βλ. τίς σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ στίς *Δοκ. Γ'* 375 κ.ἐξ.). Ἡ ἀπόφαση τοῦ συγγραφέα νὰ μὴ συμπεριλάβει τὰ κείμενα τοῦ σημερινοῦ τρίτου τόμου στὴν ἴδια συλλογὴ ὑπὸ τὸν κοινὸν τίτλο *Δοκιμὲς*, ἡ ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἐνδειξῆς ὅτι εἶχε παρόμοια πρόθεση, καθὼς καὶ ἡ ἐπιφύλαξή του γενικὰ (νὰ δημοσιεύονται παραπεταμένα πράγματα) («publishing discarded things», *Keeley-Σεφέρης. Συζήτηση*, 72), εἶναι τρεῖς ἐπιπλέον λόγοι ποὺ οδηγοῦν στὴν μὴ ἰσοβαρῆ συνεξέταση τοῦ τρίτου μὲ τοὺς δύο πρώτους τόμους. Ἴσως αὕτῃ ἡ ἐπιφύλαξή νὰ εἶχε ἀρθεῖ, ἂν εἶχε τουλάχιστον χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος «Παραλειπόμενα» ὡς κύριος τίτλος ἢ ὡς μέρος τοῦ τίτλου τοῦ τρίτου τόμου (ὅπως εἶχε προτείνει καὶ ὁ ἐπιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως τῶν δύο πρώτων τόμων Γ. Π. Σαβίδης, στὸ ὑστερόγραφό του «*Σημείωμα*», *Δοκ. Β'* 381, 1971) καὶ ὄχι ὡς ὑπότιτλος ὑπὸ τὸν παραπλανητικὸ πλέον τίτλο «*Δοκιμὲς* — Τρίτος τόμος». Ἐδῶ ἴσως θὰ ἔβρισκε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἡ προειδοποίησιν τοῦ ἴδιου τοῦ Σεφέρη πρὸς τοὺς μελλοντικούς ἐπιμελητὲς του, ὅτι «χρειάζεται πολὺ μεγάλο τὰκτ [...] ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς [...] τὸ δραματοποιεῖν τὸ θέμα [...] σὲ πολλὰ τὸ παρακάνουν» («it needs a great deal of tact [...] by [...] editors [...] overplaying it [...] overdoing things», *Keeley-Σεφέρης. Συζήτηση*, 72).

“Όσον αφορά τούς δύο, ἐγκεκριμένους ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα πρώτους τόμους τῶν *Δοκιμῶν*, ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ περιέχουν οἱ *Δοκιμές*, μερικά ἔχουν ὁρατὲς διαιρέσεις ἐνοτήτων μὲ ἀρίθμηση ἢ μὲ μεσοτίτλους, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν παρατεθεῖ σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή⁵⁶. Αὐτὴ ἡ ἀνομοιομορφία ἀποδιδόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σεφέρη ἄλλοτε (α) σὲ “συμβουλές” φίλων⁵⁷ καὶ ἄλλοτε (β) στὴν ὁλοένα αὐξανόμενη ἐμπλοκὴ τοῦ στὰ διπλά τοῦ καθήκοντα, ὡς ποιητῆ καὶ διπλωμάτη, ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐπεξεργάζεται τὰ κείμενά του. Μία σχετικὴ ἐνδειξὴ εἶναι τὸ παράπονό του «θὰ τὰ ἤθελα τοῦτα τὰ κείμενα περισσότερο ἐργασμένα»⁵⁸. Μὲ αὐτὲς τὶς συνθήκες, κάθε ἀπόπειρα νὰ ταξινομηθοῦν, ἔστω θεωρητικά, ἕνα πρὸς ἕνα αὐτὰ τὰ κείμενα σὲ ὁμάδες, ὅπως «κριτικά δοκίμια», «ἠθικά δοκίμια», «ταξιδιωτικά δοκίμια»⁵⁹ ἢ, παραπέρα ἀκόμα, σὲ δοκίμια (αὐτο)βιογραφικοῦ, ἐπιμνημόσυνου, ἐπιστολικοῦ, ἡμερολογιακοῦ κλπ. τύπου, σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος τῆς διανοητικῆς δραστηριότητος ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ ἢ ἀνάλογα μὲ τὴν πιδὲ ἐκδηλῆ συγγένειά του πρὸς κάποιο λογοτεχνικὸ εἶδος ἐκτὸς τοῦ δοκιμίου, θὰ ἦταν σὰν ἐγκλωβισμὸς σὲ προκατασκευασμένα σχήματα. Πάντως, παρ’ ὅλο ποὺ ὑπῆρξαν στὴ δοκιμιακὴ παράδοση τῆς Εὐρώπης⁶⁰, ἰδίως μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Bacon⁶¹, προηγούμενα παρόμοιας μικτῆς προελεύσεως κειμένων ἀπὸ προλόγους βιβλίων, ἀπὸ δημόσιες ὁμιλίες προελεύσεως κειμένων ἀπὸ προλόγους βιβλίων, ἀπὸ δημόσιες ὁμιλίες ἢ ἀνακρινώσεις καὶ ἀπὸ ἐπιστολές, ποτέ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δὲν προβλήθηκε γιὰ δοκίμιο ἕνα ἀπόσπασμα ἡμερολογίου κάποιου συγγραφέα ἢ

56. Βλ. π.χ. τὴν παράλειψη παραθεμάτων ἀπὸ ποιήματα στὸ κείμενο τοῦ Σεφέρη «Σημειώσεις γιὰ μιὰ ὁμιλίαν σὲ παιδιὰ» στίς *Δοκ.* Α' 169, 174, 176, 178, ἢ τῶν φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ κείμενό του «Τρεῖς μέρες στὰ πετροκομμένα μοναστήρια τῆς Καππαδοκίας» ὁ.π., Β' 57 κ.ἐξ. Ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης ἢ/καὶ φίλοι του εἶχαν φωτογραφίσει ἐκκλησίες τῆς Καππαδοκίας σὲ μιὰ περιοδεία τους ἐκεῖ καὶ τὶς δημοσίευσαν στὴ γαλλόφωνη ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου τοῦ Σεφέρη (1953, Collection de l'Institut Français d'Athènes). Γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου εἶναι οὐσιώδεις νὰ ὑπάρχουν οἱ φωτογραφίες καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν παραλειφθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Ἰκαροῦ (*Δοκιμές* 1974). Ὁ ἄλλου, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Μοντερνισμοῦ, ποὺ τὸ κληροδότησε καὶ στὴ δική μας, μετα-μοντερνιστικὴ ἀντίληψη, ἦταν ὁ διάλογος καὶ ἡ ὁσμωση ὅχι μόνο μεταξύ λογοτεχνικῶν εἰδῶν ἀλλὰ καὶ μεταξύ διαφορετικῶν μορφῶν τέχνης, ὅπως λ.χ. στὴν ἐκδοσὴ κειμένων τοῦ Roland Barthes κ.ἄ., ὅπου τὰ κείμενα συνοδεύονται ἀπὸ (καὶ “συνομιλοῦν” μὲ) φωτογραφίες: βλ. λοιπὸν Roland Barthes, *La Chambre Claire*, éd. du Seuil, 1980· ἢ, τοῦ ἰδίου, *L'Empire des Signes*, éd. d'Art Albert Skira S.A., Γενεύη c 1970.

57. *Δοκ.* Α' 9 (1967, Πρόλογος τοῦ Σεφέρη στὴν τρίτη ἐκδοσὴ).

58. Ὁ.π., Α' 12.

59. Πρβλ. Good xii.

60. Ἀπὸ ὁρισμένους ὅμως θεωρητικούς ἔχει ἀποδοκιμαστεῖ ἡ σύνδεση τοῦ δοκιμίου μὲ τὴν προφορικὴ μορφή μεταδόσεως — βλ. π.χ. Berger 43, 44, 184.

61. Πρβλ. ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 50 πιδὲ πάνω, σελ. 57.

ένα άτελές σχεδιάσμα βιβλίου, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση τῶν *Δοκιμῶν* τοῦ Σεφέρη, ἂν ἐπιμέναμε νὰ χαρακτηρίζουμε δοκίμια ὅλα τὰ κείμενα τῆς συλλογῆς του.

Ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἀνομοιογένειας ποὺ παρατηρεῖται στὶς *Δοκίμες* του, ὅποιες καὶ ἂν ἦταν οἱ αἰτίες τῆς: ἀλλιῶς δὲν θὰ ἔκανε λόγο γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ δοκιμαζε ἄλλες ταξινομήσεις τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς του διαφορετικές, δηλαδὴ «κατὰ εἶδος»⁶², ποὺ τὶς ἀπέρριψε ὅλες ὡς «τεχνητὲς» γιὰ νὰ προτιμήσει τελικὰ τὴν ταξινομήση κατὰ τὴ φυσικὴ ροὴ τοῦ χρόνου, τὴν ὁποία καὶ υἱοθέτησε στὶς *Δοκίμες*⁶³. Μὲ τὴν ἔκφρασή του αὐτὴ ὑπονοοῦσε τουλάχιστον μιὰ ἰδέα ταξινομήσεως τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς ὡς δοκιμίων κατὰ ομάδες ἢ «εἶδη», σὰν αὐτὴ ποὺ προτείναμε πιὸ πάνω, ἂν ὅχι τὴν αὐτοεπίγνωση ὅτι στὴ συλλογὴ του συνυπάρχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα εἶδη κειμένων. Ἡ ἐπίγνωση τοῦ Σεφέρη γιὰ τὴ ρευστότητα τῶν εἰδολογικῶν ὁρίων στὰ κείμενα τῶν *Δοκιμῶν* θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀπέτρεψε νὰ προτείνει ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα ὡς δοκίμια, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὰ πρότεινε.

Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ συγγραφέας περιέλαβε στὴ συλλογὴ του ἑτερόκλητα κείμενα μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ τὰ ἐπεξεργαστεῖ κάποια στιγμή σὲ μορφὴ δοκιμίων⁶⁴, ἂν ὁ χρόνος τοῦ φανερωνόταν πιὸ γενναιόδωρος, δὲν φαίνεται πιθανή, ἀλλὰ οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ, καὶ ἴσως μὲ περισσότερη ἀληθοφάνεια, ὅτι δὲν θέλησε νὰ κάψει καμία ἄλλη ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ προέκρινε τὴν ὅχι καὶ τόσο συμβατικὴ τους αὐθεντικότητά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τοῦ Προλόγου ποὺ ἔγραψε τὸ 1961:

«Δὲν τὰ λέω αὐτὰ γιὰ νὰ ζητήσω νὰ συγχωρεθοῦν οἱ ἀτέλειές μου. Ἦθελα μόνο νὰ σημειώσω πῶς, μὲ τὶς συνθῆκες ποὺ μοῦ ἔτυχαν, ἔτσι ἔγιναν τοῦτα τὰ ἔργα τῆς ζωῆς μου [...] δὲ στέκει, νομίζω, ν' ἀπαρνιόμαστε τὴ ζωὴ ποὺ κάναμε»⁶⁵.

62. *Δοκ.* Α' 9 (1967, Πρόλογος τοῦ Σεφέρη στὴν τρίτη ἔκδοσι).

63. Πόση σημασία ἔδινε ὁ Σεφέρης στὴν τήρηση τῆς σειρᾶς τῶν κειμένων, ὅπως τὴν ὄρισε ὅταν τὰ συγκέντρωνε στὶς *Δοκίμες*, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του ἀργότερα μὲ τὸν Keeley, βλ. *Σεφέρης-Keeley* 156 (ἐπιστολὴ τοῦ Σεφέρη, 1.1.1964): «Προτιμῶ νὰ τηρηθεῖ στὴ μετάφραση ἡ σειρὰ ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίον».

64. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις ἐξηγεῖ γιὰτί τελικὰ παραλείφθηκε ἀπὸ τὴ συλλογὴ τὸ κείμενο «Ὁ ἄλλος κόσμος», ἐνῶ εἶχε συμπεριληφθεῖ στὴν ἐκλογὴ κειμένων τοῦ 1966. Ἐπειδὴ ὁ Σεφέρης ἔβλεπε ὅτι δὲν τοῦ ἦταν δυνατό νὰ βρεῖ τὸν χρόνο γιὰ νὰ τὸ ξαναπλάσει σὲ πιὸ δοκιμιακὴ μορφή, ἀποφάσισε πιθανόν ὅτι αὐτὸ τὸ κείμενο δὲν μπορούσε νὰ ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν ἑνταξὴ του στὰ ἡμερολόγια, ὅπου σαφῶς ἀνήκει.

65. *Δοκ.* Α' 12.

Στὸ κείμενο αὐτὸ οἱ ἀλλεπάλληλες ἀναφορὲς τοῦ συγγραφέα στὴ ζωὴ του καὶ στὶς περιρρέουσες περιστάσεις τῆς θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὴ σκέψη ὅτι ἴσως πίστευε πῶς, ἂν μετέβαλλε τὰ κείμενά του, θὰ ἔχαναν τὴ ζωντανία τους.

Ὅταν γνωρίζουμε πόσο σπάνια ὁ Σεφέρης διατύπωνε τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ *Δοκιμές*, καμία θεωρία λογικὰ συγκροτημένη δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὴ συζήτηση. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἀπόψεως ὅτι τὰ κείμενα τῶν *Δοκιμῶν* ἔχουν μείνει ἀνεπεξέργαστα ἐν γνώσει τοῦ συγγραφέα, θὰ ὑποδεικνύουν, λόγου χάριν, τὰ γνωρίσματα προφορικότητος σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα (πάνω ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ συνόλου στοὺς δύο πρώτους τόμους) ποὺ ὁ συγγραφέας τὰ ἔδωσε πρῶτα στὴ δημοσιότητα ὡς ὁμιλίες. Καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἀντίληψη τῶν δημοτικιστῶν γιὰ τὸν ὀργανικὸ δεσμὸ τῆς γλώσσας (φυσικά, μόνο τῆς δημοτικῆς γλώσσας!) μὲ τὴ ζωὴ, ἀντίληψη ποὺ καὶ ὁ Σεφέρης εἶχε κληρονομήσει καὶ εἶναι ἐνεργὰ παρούσα παντοῦ στὶς *Δοκιμές*, ἐξηγεῖ, μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὴ σταθερὴ του προσήλωση στὴν ἀρχικὴ μορφή τῶν κειμένων του καὶ τὴ διαφύλαξη τῶν γνωρισμάτων τῆς προφορικότητος. Στὰ ἔχνη προφορικῆς ἐπικοινωνίας περιλαμβανοῦνται οἱ ἀποστροφὲς πρὸς τὸ ἀκροατήριον καὶ ἄλλα σημεῖα τῆς συναισθήσεως τοῦ συγγραφέα ὅτι ἐκφωνεῖ ἓνα γραμμένο κείμενο: «Μὲ τὴν πρόζα ποὺ σᾶς διαβάζω τώρα [...]»⁶⁶. Αὐτὴ ἡ ἄποψη, ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Σεφέρη γιὰ τὰ κείμενά του, μᾶς ὀδηγεῖ στὴ χάραξη μιᾶς διακρίσεως (α) σὲ κείμενα γραμμένα γιὰ νὰ ἐκφωνηθοῦν δημοσίως ἀπὸ τὸν συγγραφέα, καὶ (β) σὲ κείμενα γραμμένα γιὰ νὰ διαβάζονται σιωπηλὰ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες. Ὅμως, σὲ συγχρονικὸ ἐπίπεδο (κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ἀδιάγνωστο χῶρον τῶν συγγραφικῶν προθέσεων) καὶ γιὰ τὴν περίπτωσιν τῶν *Δοκιμῶν* συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ κείμενα καὶ τῶν δύο ομάδων εἶναι δημοσιευμένα, τὰ κείμενα γιὰ προφορικὴ ἀνακοίνωση εἶναι πιά κείμενα γιὰ σιωπηλὴ ἀνάγνωσιν, ἐνῶ, ἀντίστροφα, τὸ ὁμιλιακὸ ὕφος καὶ τῶν ἄλλων κειμένων, τῆς ομάδας (β), ἀποκαλύπτεται λόγῳ τῆς συνυπάρξεώς τους μὲ τὰ κείμενα τῆς ομάδας (α).

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, αὐτοὶ ποὺ, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς παραδοσιακῆς δοκιμοφίας, θεωροῦν τὶς *Δοκιμὲς* ἀτελεῖ δοκίμια, πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεώς τους ἴσως χρειαστεῖ νὰ ἀνατρέξουν στὸ χωρίο ἀπὸ τὶς *Μέρες τοῦ 1945-1951* (24.7.1949), ὅπου ὁ Σεφέρης μέμφεται αὐτὸ ποὺ ἔβλεπε ὡς «ἀδυναμία τῶν ποιητῶν

66. *Δοκ. Α'* 254 (1943). Πρβλ. πάλι τὸν Πρόλογον στὴ δεύτερη ἐκδοσιν, *δ.π.*, *Α'* 11: «Πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα [...] εἶναι ὁμιλίες, δηλαδὴ σελίδες γραμμένες περισσότερο γιὰ ν' ἀκουστοῦν παρὰ γιὰ νὰ διαβαστοῦν —θὰ ἤθελα νὰ τὸ θυμηθεῖ αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης— καί, φυσικά, ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ ἀκροατήριον ποὺ μὲ περίμενε». Ἐπισημαίνουμε ἐδῶ τὴ χρῆσιν τοῦ ἑνεστώτα: τὰ γραπτὰ κείμενα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σελίδες γραμμένες γιὰ ν' ἀκουστοῦν.

[δηλ. τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Χατζόπουλου, τοῦ Σικελιανοῦ, τοῦ Μαλακάση] νὰ ἐκφραστοῦν στὸ πεζόν⁶⁷. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ καταγγελία ἔρχεται δώδεκα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Σεφέρης ἀποφάσισε νὰ γράψῃ αὐτὰ τὰ κείμενα, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε ἡ δυσαρέσκειά του γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας τῆς ἐποχῆς του νὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του κίνητρα νὰ ἐκφραστῇ σὲ πεζὸ λόγο. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι ὁ Σεφέρης, στὸ παραπάνω χωρίο, δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ δοκίμιο, ἄρα μπορεῖ μᾶλλον τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ στρεφόταν ὄχι εἰδικὰ στὴ δοκιμογραφία, ὅσο στὴν καλλιέργεια τῆς πεζογραφίας, μὲ ἄλλα λόγια στὴν ἀνάπτυξη στοχαστικῆς πεζογραφίας ἀδιακρίτως εἰδους.

Τέλος, μέσα στὰ συμφραζόμενα καὶ πάλι τῆς δημοτικιστικῆς καταβολῆς τοῦ Σεφέρη, οἱ *Δοκίμους* μποροῦν νὰ νοηθοῦν ἐπίσης ὡς “γλωσσικὲς [δοκίμους]” (δικός μου ὅρος), διεξαγόμενες μέσα σ’ αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος προτιμοῦσε νὰ τὸ βλέπε, ὡς τὸ «ἐργαστήριον» ἐνὸς τεχνίτη (κατ’ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ δόγμα τοῦ «ἐλεφάντινου πύργου» τοῦ καλλιτέχνη)⁶⁸. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παρέχεται μία πρόσθετη δυνατότητα ἐρμηνείας τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ὅρου «δοκίμους» ἀπὸ τὸν Σεφέρη ὡς τίτλου τῆς πεζογραφικῆς συλλογῆς του. Εἶδαμε νωρίτερα ὅτι ὁ Σεφέρης ἀναφέρεται πότε-πότε στὰ κείμενά του ὡς προϊόντα γλωσσικῆς «ἄσκησης»⁶⁹. Πράγματι, ἦταν μία ἀπὸ τίς κατευθυντήριες ἀρχές του ἡ ἀντίληψη τῆς γλώσσας ὡς πρώτης ὕλης ποὺ κάθε ἄξιος τοῦ ὀνόματός του συγγραφέας ὀφείλει νὰ ὑποτάξῃ καὶ νὰ μορφοποιήσῃ⁷⁰. Μποροῦν ἐπομένως οἱ *Δοκίμους* νὰ θεωρηθοῦν μέρος τῆς εὐρύτερης προσπάθειας τοῦ Σεφέρη νὰ ἐξασκηθεῖ στὴ χρῆση τῆς γλώσσας του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ λογοτεχνικὰ εἶδη: «μιά εὐρύτερη προσπάθεια ποὺ ἔκαμα γιὰ νὰ δοκιμάσω τί μπορεῖ νὰ σηκώσῃ, στὰ χρόνια ποὺ ἔζησα, ἡ γλώσσα μας»⁷¹ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ἡ φράση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ

67. *Μέρες τοῦ 1945-1951*, 138.

68. *Δοκ.* Α' 52 (1936), κ.ἀ.: «Ἄν ἐλεφάντινος πύργος σημαίνει νὰ κάνει καλὰ τὴ δουλειά του ὁ πνευματικὸς δουλευτής, δὲ βλέπω γιατί δὲν θα τὸν νομοῦσαμε ἀπλούστερα: ἐργαστήριον».

69. Πρβλ. *Δοκ.* Β' 218 (1965), 290 (1966), 362-3 σημείωση 1 γιὰ τὴ σελ. 163 (1964).

70. *Δοκ.* Α' 13 (Πρόλογος τοῦ 1961).

71. Σελ. 7-8 ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ Σεφέρη στὶς *Ἀντιγραφές* (1965). Κατὰ τὸν ἐκδό-
τη τῶν *Δοκιμῶν*, Β' 374 σημείωση 3 γιὰ τὴ σελ. 287, ὁ Σεφέρης εἶχε σκεπτῇ νὰ συμπερι-
λάβῃ στὴ συλλογὴ καὶ αὐτὸ τὸν Πρόλογο. Πρβλ. ὅ.π., Β' 19 (1948), ὅπου ὁ Σεφέρης μᾶς
δίνει τὸν δεύτερο σημαντικὸ του λόγο γιὰ νὰ μεταφράσῃ τὴν *Ἐρημὴ χώρα* τοῦ Eliot: «γιὰ
νὰ δοκιμάσω τὴν ἀντοχὴ τῆς γλώσσας μου» (ὑπογράμμιση δική μου). Παρ' ὅτι σ' αὐτὲς τίς
περιπτώσεις ὁ Σεφέρης μιλάει γιὰ τίς μεταφράσεις του, ὅμως λόγῳ καὶ πάλι τῶν ρευστῶν
ὁρίων ἀνάμεσα π.χ. σ' αὐτὸ τὸν Πρόλογο καὶ στὶς *Δοκίμους*, εἶναι δικαιολογημένο οἱ παρα-
πάνω ἐκφράσεις του νὰ ἰσχύουν καὶ γι' αὐτές.

μὲ παρεμφερῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς *Δοκιμές*⁷², δικαιολογεῖ τὴν ἀποψη γιὰ τὴ συγκεκριμένη συλλογὴ ὡς μέρος τῆς εὐρύτερης προσπάθειας τοῦ Σεφέρη γιὰ τὴν ἐκφραση. Ἡ ἔνταξη μέριμνα τοῦ Σεφέρη γιὰ τὸ ὕφος διακρίνεται καθαρὰ σὲ κάθε σημεῖο τῆς συλλογῆς τῶν κειμένων του.

Μελετώντας κάποιες πλευρὲς τῶν αὐτοαναφορικῶν ἐκφράσεων τοῦ Σεφέρη γιὰ τὰ κείμενα ποὺ ἔχει συμπεριλάβει στὶς *Δοκιμές* του, διαπιστώνει κανεὶς ὅτι, ἂν καὶ ὁ Σεφέρης διάβαζε πρότυπα δοκίμια εὐρωπαϊκῶν συγγραφέων, ἐντούτοις ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ δοκιμιακὸ εἶδος σημείωσε μεταβολές, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἀποτυπώθηκαν στὴν πορεία τῆς ἐξελίξεως τῆς συλλογῆς του, ιδίως μετὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940. Στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὸ χρονικὸ ὄριο ἐντοπίσαμε τρία κείμενα ποὺ ὁ συγγραφέας τὰ θεωροῦσε σαφῶς δοκίμια: «Ἀπορίες διαβάζοντας τὸν Κάλβο», «Ἑλληνικὴ γλῶσσα» καὶ πιθανὸν τὸ «Γράμμα σ' ἓναν ξένο φίλο» τοῦ 1949. Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ παραπάνω χρονικὸ ὄριο ὑπάρχουν τρία ἐνδεχόμενα: πρῶτον, ἡ ἀπόσταση τῶν κειμένων του ἀπὸ τὶς συμβάσεις τοῦ δοκιμιακοῦ εἴδους νὰ διευρύνθηκε, ὅπως εἶδαμε ὅτι παραδέχτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ὁ ἴδιος· δεύτερον, ὁ συγγραφέας νὰ μὴ θεωροῦσε πιά ἀναγκαῖο νὰ δίνει ρητὴ καὶ ἀκριβὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ πῶς ἀντιλαμβανόταν κάθε νέο πεζὸ κείμενο ποὺ ἔγραφε· ἢ, τέλος, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου νὰ ἔγινε εὐρύτερη καὶ πὺ εὐκαμπτη, ὥστε νὰ χωράει καὶ κείμενα ποὺ εἶναι μὲ αὐστηρὴ ἔννοια⁷³ ὑβρίδια ἀπὸ διασταυρώσεις μὲ ἄλλα εἶδη λόγου, ἀλλὰ κατ' ἐπέκταση μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν, καὶ κατὰ κανόνα θεωρήθηκαν, δοκίμια.

Συμπερασματικά, παρατηροῦμε ὑψηλοῦ βαθμοῦ ρευστότητα τῶν εἰδολογικῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὰ δοκιμιακὰ καὶ στὰ ἄλλα κείμενα τοῦ Σεφέρη, καθόσον ἡ ἀρχικὴ προέλευση πολλῶν ἀπὸ τὰ ἐξεταζόμενα κείμενα εἶναι ἀπὸ ἄλλα εἶδη ἐκτός τοῦ δοκιμίου (ἡμερολόγια, νεκρολογίες καὶ ἀναμνηστικὲς προσφωνήσεις, ἐπιστολές, ταξιδιωτικὲς περιγραφές) ἢ εἶναι ἀκόμα καὶ κατὰλοιπα ἀπὸ ἀτελῆ βιβλία.

Γιὰ ὅ,τι ἔχει σχέση ἐπομένως μὲ λογοτεχνικὸ εἶδος, δὲν ὑπάρχει στὴ σεφερική δοκιμιο-εἰδῆ κριτικὴ πεζογραφία καμία ἔννοια δεσμευτικῆς ὁμοιομορφίας.

Στὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ *Ἰδέα* —ποὺ ἐξέδιδε, ὅπως εἶδαμε, ὁ Σπύρος Μελάς— εἶδαν τὸ φῶς, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ δοκιμιοεἰδῆ κριτικὰ κείμενα τόσο

72. Βλ. ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 50 ἐδῶ πὺ πάνω, σελ. 65.

73. Βλ. π.χ. τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς ἐκδόσεως *On the Greek Style*, μιᾶς ἐπιλογῆς ἀπὸ τὶς *Δοκιμές* τοῦ Σεφέρη ποὺ παρουσιάστηκε στὰ ἀγγλικά (ὅπου δὲν ἔχει περιληφθεῖ κανένα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα γνησίως δοκιμιακὰ κείμενα τοῦ Σεφέρη): «Strictly speaking, this is not a book of essays» (στὸ *The Times Educational Supplement* τῆς 17.2.1967, ἀνυπόγραφη). Ἡ ἐτυμηγορία τοῦ κριτικοῦ βασίστηκε κυρίως στὸν Πρόλογο τοῦ 1961 τοῦ ἴδιου τοῦ Σεφέρη (στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε πὺ πῶν, σελ. 378).

τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότῃ ὅσο καὶ ἄλλων συνεργατῶν. Ὁ Μελάς δημοσίε.σε ἀργότερα μία συλλογὴ κειμένων ποὺ τὰ χαρακτηριστίζει «δοκίμια»⁷⁴, ὅπως ἔκαναν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἐκεῖνα τὰ χρόνια: ὁ Τίμος Μαλάνος τὸ 1940 (21943)⁷⁵. ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὸ 1944⁷⁶. ὁ Θεοτοκάς πάλι τὸ 1945⁷⁷. ὁ Λορεντζάτος τὸ 1947⁷⁸. Δὲν εἶναι ἀπλῶς κείμενα ποὺ τὰ ἐπονόμαζαν οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς τοὺς δοκίμια, ἀλλὰ γενικὰ ἀνταποκρίνονται στὸ ὕφος τῆς περιδιαβάσεως, τῆς ἐμπειρικῆς καταγραφῆς καὶ τῆς αὐτο-αποτυπώσεως τοῦ “ἐγώ”, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ εἴδους. Ἄν σὲ αὐτὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ ὁ Ἑλύτης ἄρχισε νὰ γράφει δοκίμια τὸ 1943, θὰ χρειαστεῖ νὰ ἀναζητήσουμε ἴσως τοὺς λόγους ποὺ θὰ ἐξηγοῦσαν αὐτὴ τὴν ὀλοφάνερη “ἄνθηση” τῆς ἐλληνικῆς δοκιμιογραφίας⁷⁹ γύρω ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τῶν *Δοκιμῶν* τοῦ Σεφέρη (1944). Τέσσερις τέτοιοι λόγοι μποροῦν νὰ προταθοῦν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Πρῶτον, οἱ βαρβαρότητες τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου καὶ ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ στοχασμό —ὠριμότερη πιθανὸν καὶ σοβαρότερη τότε ὅσο ποτὲ ἄλλοτε— πάνω σ’ αὐτὴ τὴν αὐτοκαταδίκη σὲ ἐξολόθρευση ἴσως ἐξηγοῦν ὥς ἓνα βαθμὸ τὴ στροφή τῶν συγγραφέων σὲ ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος στοχαστικό, ἐνδοσκοπικὸ ἀλλὰ καὶ ἀδέσμευτο στὴν παρρησία του, ὅπως εἶναι τὸ δοκίμιο. Δεύτερον, ἡ φιλοδοξία κάποιων συγγραφέων, ποὺ ζοῦσαν καὶ ἔγραφαν ἔξω ἀπὸ τὴν κατεχόμενη Ἑλλάδα, νὰ διασώσουν τὸ στίγμα τοὺς ὡς διανοοῦμενοι στὸν λογοτεχνικὸ χάρτη τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν πολιτικὴ της ἀποκατάσταση ἴσως ὑπῆρξε ἄλλος ἓνας, λιγότερο ἀνιδιοτελὴς λόγος. Τρίτον, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς λογοτέχνες τῆς γενεᾶς τοῦ 1930, ἡ παρόρμησή τους νὰ καταπιαστοῦν μὲ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα, καὶ μάλιστα ἀνεκμετάλλευστα ἀπὸ προηγούμενους, λογοτεχνικὰ εἶδη⁸⁰, ὥστε νὰ ἐξασκήσουν τίς ἐκφραστικὲς ἱκα-

74. Σπύρος Μελάς, *Τέχνη καὶ Ζωή - Δοκίμια*, «Πήγασος», Ἀθήνα 1944.

75. Τίμος Μαλάνος, *Κριτικά Δοκίμια* [Σειρὰ πρώτη], Ἀλεξάνδρεια 1943 («Πρῶτο τύπων 1940»).

76. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δοκίμιο γιὰ τὴν ποίηση*, ἐκδ. Γκοβόστη, Ἀθήνα 1944.

77. Γιώργος Θεοτοκάς, *Στὸ κατῶφλι τῶν νέων καιρῶν*, Ἀθήνα 1945.

78. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Δοκίμιο Ι*, Ἀθήνα 1947.

79. Μὲ τὴ δοκιμιογραφία ἐμπρακτὰ ἀσχολήθηκαν καὶ ἄλλοι ἐπίσης συγγραφεῖς ἡ/καὶ κοινοὶ στίς δεκαετίες 1930 καὶ 1940, ὅπως ὁ Δ.Καπετανάκης (*Φιλοσοφικὸ Δοκίμιο* 1934). τὰ κείμενα ὁμως τοῦ Καραντώνη (π.χ. *Ὁ ποιητὴς Γιώργος Σεφέρης* 1931, *Γύρω στὸν Παλαμῆ* 1932), τὸν ὁποῖο ὁ Θεοτοκάς τὸ 1932 ἀναγνώριζε ὡς τὸν πῦρ ἀποδεκτὸ κριτικὸ τῆς λογοτεχνικῆς κινήσεως τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἔτειναν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κειμενικῆς ἀνάλυσης μὲ βάση τὴν πιστὴ ἀνάγνωση τοῦ συγκεκριμένου ἔργου τοῦ ἐξεταζόμενου κάθε φορὰ συγγραφέα, καὶ ὅχι πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δοκιμιογραφίας. (Πρβλ. Θεοτοκά, «Ἐνας νέος», μὲ ἀναφορὰ στὸν Καραντώνη, στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* 19.2.1932, καὶ τώρα στὴν *Ἀλληλογραφία* Θεοτοκά-Σεφέρη, 181-183.)

80. Βλ. τὰ ὅσα παρατηρήσαμε νωρίτερα γιὰ τὸν πόλεμο τῶν συμβόλων μετὰξὺ τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930 καὶ τῶν προκατόχων της, σελ. 367-368, 371 ἐδῶ.

νόητες τους και τις εκφραστικές δυνατότητες τῆς γλώσσας τους, μπορεί νά υποδειχθεῖ ὡς ἕνας συντελεστικός λόγος. Τέταρτον, τέλος, ἡ ἐμφάνιση ἐνός ἐντυπωσιακοῦ ἀριθμοῦ λογοτεχνικῶν περιοδικῶν, ἐπιθεωρήσεων κ.λπ. (ὅν και τίς περισσότερες φορές βραχύβιας παρουσίας), διευκόλυνε ἀναμφίβολα τὴν ἐξοικείωση τῶν ἐλλήνων ἀναγνωστῶν μὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα λογοτεχνικῶν εἰδῶν κριτικῆς πεζογραφίας καί, μεταξύ ἄλλων, μὲ τὸ δοκίμιο.

Ὁ Ἑλύτης αὐτοεμφανιζόταν ἀπερίφραστα ὡς μαθητευόμενος τοῦ Σεφέρη⁸¹ καὶ ἐπιδόξος διάδοχός του στὴν ποίηση ἀλλὰ καὶ στὸν πεζὸ λόγο⁸². Τὸ πρῶτο δοκίμιο τοῦ Ἑλύτη παρουσιάστηκε τὸ 1944 μὲ τὸν συγκαλυμμένο τίτλο «Ἀνοιχτὰ Χαρτιά Τ.Τ.Τ. 1935»⁸³ καὶ μὲ τὸν ρητὸ σκοπὸ νὰ δώσει τίς διανοητικές συντεταγμένες τοῦ συγγραφέα πάνω στὸν χάρτη τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο γύρω στὸ 1935: ὁ Ἑλύτης παρουσιάζει μὲ αὐτοβιογραφικὸ τρόπο τὸν ἑαυτὸ του, τοὺς μέντορες καὶ προδρόμους του, τὰ διαβάσματά του, τοὺς φίλους καὶ τοὺς ὁμοτέχνους του ποιητές. Δοκίμιο χαρακτηρίζει τὸ κείμενό του αὐτὸ ὡς πολὺ ἀργότερα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἑλύτης⁸⁴. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πράγματος εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ δοκίμιο τοῦ Ἑλύτη προκάλεσε μιὰ ἀνοικτὴ

81. Βλ. τίς ιδέες τοῦ Ἑλύτη, ὅπως διατυπώθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ κείμενό του «Τὸ χρονικὸ μῖς δεκαετίας» (ἕνα μέρος του εἶχε δημοσιευτεῖ ἀρχικὰ τὸ 1973) στὰ *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά* (1974), σελ. 386-387: «Κι ὁ Σεφέρης πραγματικὰ ἦταν ὁ τελευταῖος δάσκαλος, ἀφοῦ κανεὶς δὲν ἤρθε ἵσταμε σήμερα νὰ τὸν ἀντικαταστήσει»· πρβλ. ἐπίσης σελ. 360-61, γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἑλύτη στὸν «φτασμένο ποιητὴ» Σεφέρη (ἡ ἐκφραση τοῦ Ἑλύτη), ποὺ τόσο ἔντονα ἀνακαλεῖ τίς ἐπισκέψεις ἄλλοτε τοῦ Σεφέρη στὸ «κελλί» τοῦ Παλαμᾶ (πρβλ. ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 50 ἔδω, σελ. 157-8) ἢ στὸν Τ. Σ. Eliot (*Δοκ. Β'* 196 κ.ἑξ.).

82. Βλ. τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ Ἑλύτη «Τὰ ὄνειρα» (πρώτη δημοσίευση στὰ *Ἀνοιχτὰ χαρτιά*, 1974), ὅπου περιγράφει πῶς, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ «ὄνειρά» του εἶδε τίς μορφές τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τοῦ Σεφέρη σὲ ἕνα παλαιό, σκονισμένο καὶ ἐτοιμόρροπο οἶκημα «χωρὶς κανένα παράθυρο» καὶ τὸν ἑαυτὸ του νὰ τρέχει νὰ ἀνοίξει ἕνα «παράθυρο» (κοινὸ συμβολιστικὸ θέμα, ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ στὸν Gide καὶ σὲ ἄλλους ἐρωπαίους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς), ὁ.π., σελ. 217-220. Σικελιανὸς καὶ Σεφέρης μαζί ἐμφανίζονται ἐπίσης καὶ σὲ ἀναφορὲς πραγματικῶν περιστάτικῶν: βλ. π.χ. «Τὸ χρονικὸ μῖς δεκαετίας», σελ. 357, 373.

83. *Τὰ Νέα Γράμματα*, τευχ. 1, 1944 (Ἰαν.), σελ. 15-36· στὴ σελ. 36 σημειώνεται ὡς χρονολογία γραφῆς τοῦ κειμένου: «1942». Αὐτὸ τὸ κείμενο ἔδωσε ἀργότερα τὸν τίτλο του σὲ ὁλόκληρη τὴν πεζογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Ἑλύτη (1974, 1987), ὅπου αὐτὸ ἐμφανίζεται (σελ. 113-153) μὲ τὸν νέο τίτλο «Τέχνη-Τύχη-Τόλη», «ἀποκυρπτογραφημένη» μορφή τοῦ ὑποτίτλου του στὴν ἐκδοση τοῦ 1944· στὰ *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά* τελικὰ, στὴ σελ. 153, ὡς χρονολογία γραφῆς τοῦ κειμένου σημειώνεται: «1943». Νὰ σημειώσω, τέλος, ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ προσλαμβάνονταν πράγματι ὡς δοκίμιο καὶ ἀπὸ συναδέλφους λογοτέχνες τοῦ Ἑλύτη — βλ. π.χ. Τάσου Ἀθανασιάδη, «Ἀποστασία. Ὁ καλλιτέχνης ἀνάμεσα στὸ Χτέες καὶ στὸ Αὔριο», *Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες. Δοκίμια*, σελ. 289, σημ. 3.

84. Ὁδ. Ἑλύτης, «Τὸ χρονικὸ μῖς δεκαετίας» (1973), *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά*, σελ. 416: «Ἐκανα τίς τελευταῖες διορθώσεις στὸ δοκίμιό μου "Τ.Τ.Τ. 1935"».

ἐπιστολή τοῦ Τσάτσου⁸⁵, ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τὶς ἀντιρρήσεις του σχετικὰ με «τὸ φιλοσοφικὸ περιεχόμενον» τοῦ δοκιμίου τοῦ Ἑλύτη· με ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ ἀπάντησε καὶ ὁ Ἑλύτης, με τίτλο «Νόημα καὶ Ἀλληλουχία στὴ Νέα μας Ποίηση»⁸⁶. Ἡ δημόσια αὐτὴ ἀντιγνωμία ἀνακαλεῖ ἐμφαντικὰ τὸν παλαιότερο δημόσιο διάλογο τοῦ Σεφέρη με τὸν Τσάτσο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα (1938-1939), στὸν ὁποῖο ἀκάνει μάλιστα μία ἀναφορὰ ὁ Ἑλύτης στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ του⁸⁷.

Ἐξετάζοντας προπάντων τὰ δοκίμια τοῦ Ἑλύτη διακρίνουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς δοκιμιογραφικὲς ἀρετὲς τοῦ Σεφέρη. Εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑλύτη ὅτι ἀναγνώρισε ἀργότερα τὶς ἐλλείψεις τῆς πρώιμης δοκιμιογραφίας του⁸⁸. Οἱ σχοινοτενεῖς του προτάσεις, τὸ παραφορτωμένο ὕφος, ἡ πληθώρα οὐσιαστικῶν, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ἀφηρημένα, καὶ ἡ χρησιμοποίηση ἀσυνήθιστων ἢ ἐπινοημένων λέξεων κάνουν τὰ κείμενά του δυσανάγνωστα, τόσο ὥστε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μᾶς θυμίζουν μία ναρκισσιστικὴ αὐτοανάλυση ποὺ παρατηρεῖται σὲ κάποια κείμενα τοῦ Παλαμᾶ ἢ τοῦ Σικελιανοῦ⁸⁹. Παραθέτουμε τὸ ἀκόλουθο δεῖγμα ἀπὸ τὸ δεύτερο δοκίμιο τοῦ Ἑλύτη ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ ἀληθινὴ φυσιογνωμία καὶ ἡ λυρικὴ τόλμη τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου» καὶ εἶναι δημοσιευμένο τὸ 1946:

«Ὁ Κάλβος, φαίνεται, εἶχε βαθιὰ συναίσθηση τῶν ἀνταποκρίσεων ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸν ὕλικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ κόσμον, τῆς σημασίας ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει γιὰ τὴν ποιητικὴ ἀπόδοση τῶν συναισθημάτων ἢ ἐλεύθερη κινητοποίηση καὶ σύνθεση τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὑποστασιακῆς ἀνταρσίας [...]»⁹⁰.

Στὸ τελείως ἀντι-σεφερικὸ αὐτὸ χωρίο, ἔπειτα ἀπὸ μία ὑπερβαρὴ περίοδο πέντε στίχων, φορτωμένη με γενικὲς καὶ με ἐξαρτημένες προτάσεις, ὅπου ὁ θολὸς ὅρος «ἀνταποκρίσεων» εἶναι ἀπόδοση ἀσφαλῶς τοῦ γαλλικοῦ «correspondances», ἀκολουθεῖ τὸ ἀσυνήθιστο ἐπίθετο «ὑποστασιακῆς» στὴ χαρακτηριστικὴ

85. *Τὰ Νέα Γράμματα* τευχ. 2 (Μάρτ. 1944), σελ. 91-95.

86. *Ὁ.π.*, σελ. 96-101.

87. Βλ. τώρα *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά*, σελ. 482.

88. Βλ. τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Ἑλύτη στὴ συλλογὴ *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά* με τίτλο «Πρῶτα-πρῶτα...». (Τὸ πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς εἶχε ἀρχικὰ δημοσιευτεῖ σὲ μία κυπριακὴ ἐπιθεώρηση ποὺ εἶχε τίτλο *Δοκίμεις*, τευχ. 2, Λευκωσία 1974.) Στις σελ. 4-5 τῆς μεταγενέστερης ολοκληρωμένης μορφῆς τῆς εἰσαγωγῆς διαβάζουμε: «Ἐνθουσιασμοὶ ἀδικαιολόγητοι, κάποτε, μπορῶ νὰ πῶ, καὶ ἀντιπαθητικοί, φράσεις με ἀπίθανο ἀλλὰ ὄχι, δυστυχῶς, πάντοτε καὶ ἀβάστο μῆκος, λυρικὲς ἐξάρσεις χωρὶς ἀντίκρισμα, γλωσσικοὶ ἀκροβατισμοὶ καὶ φραστικά πυροτεχνήματα, γενικὰ μὴ περισσεῖα λόγου πού, κοντὰ στ' ἄλλα, δὲ μ' ἄφησε ποτὲ νὰ μιλήσω με τρόπο εὐθύγραμμα [...]».

89. Βλ. ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 50 ἐδῶ, σελ. 40 καὶ 45-46.

90. *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά*, σελ. 71. Στὴ σελ. 112 τὸ δοκίμιο χρονολογεῖται «1941-42».

συνεκφορά «ύποστασιακῆς ἀνταρσίας». Σὲ περιπτώσεις σὰν αὐτὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐπικαλεσθεῖ κανεὶς τὴν κριτικὴ ἀργότερα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἑλύτη γιὰ τὴν ἀνεπίτρεπτη ἐλευθεριότητα τοῦ ὕφους σὲ κείμενα ἐνὸς ἀνόμιμου δοκιμιογράφου):

«αὐτὰ ποὺ κατὰ κανόνα εἶναι ἀπαγορευμένα σ' ἓνα νόμιμο δοκιμιογράφο, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν τεκμήρια κακοῦ ὕφους, σ' ἓνα ποιητὴ ποὺ θέλει, ὅπου-δήποτε καὶ ἂν μετατοπίζεται, νὰ μένει ἐκεῖνος ποὺ πραγματικὰ εἶναι, μπορεῖ ὅχι μόνο νὰ τοῦ συγχωρεθοῦν, ἀλλὰ ἴσως-ἴσως καὶ νὰ προσγραφοῦν στὸ ἐνεργητικὸ του»⁹¹.

Ἔμμεσα ἐδῶ ὁ Ἑλύτης ζητάει ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ τὸν κρίνει ὅχι ὡς δοκιμιογράφο ἀπόλυτα νομοταγῇ στοὺς κανόνες τοῦ δοκιμιακοῦ εἵδους ἀλλὰ ὡς ἓνα ποιητὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι νὰ παραμείνει «ἐκεῖνος ποὺ πραγματικὰ εἶναι», σὲ ὁποιοδήποτε λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ ἂν ἐπιλέγει νὰ κινεῖται. Ὁ Σεφέρης θὰ διαφωνοῦσε πιθανότατα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Ἑλύτη ὅτι αὐτὸ ποὺ γιὰ τὸν πεζὸ λόγο θὰ χαρακτηριζόταν κακὸ ὕφος θὰ ἦταν δεκτὸ ὡς ἀρετὴ γιὰ τὴν ποίηση.

Στὴν ἔκφραση τῆς σκέψεως τοῦ Ἑλύτη παρουσιάζονται ἐδῶ κι ἐκεῖ καὶ σφάλματα λογικῆς. Ἔτσι, πάλι στὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Κάλβο, ἐνῶ σὲ ἓνα σημεῖο ἀρνεῖται τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ ἔχει δοθεῖ στὸν Κάλβο ὡς «πρόδρομο τῶν σημερινῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ποίηση»⁹², λίγες σελίδες παρακάτω γράφει:

«δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ὅπου μέσα στὴν ποίησή του ἡ συναρμογὴ παρόμοιων εἰκόνων, ἀντιφατικῶν, συνθεμένων μὲ ὕφος ποὺ νὰ προδίνει σπάνια, γιὰ τὶς συνήθειες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀρετὴ πυκνότητος, μᾶς δείχνει ὡς ποιοὶ σημεῖο στάθηκε πρόδρομος ὁ πραγματοποιητὴς τους»⁹³.

Στὸ παράδειγμα αὐτὸ ὁ κίνδυνος αὐτοαντιφάσεως ἀποσοβεῖται ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴ φράση «ὡς ποιοὶ σημεῖο», ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ὀφείλεται στὴ διστακτικότητα τοῦ Ἑλύτη νὰ προτείνει ρητὰ τὸν Κάλβο ὡς ἓναν πρωτο-σουρεαλιστὴ⁹⁴.

Αὐτὸ ποὺ συγκρατοῦμε ὡς ἀξιοσημεῖωτο μέχρι ἐδῶ εἶναι ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο κορυφαίους νομπελίστες μας καὶ ἐκπροσώπους τῆς λογοτεχνικῆς γε-

91. Ὁ.π. «Πρῶτα-πρῶτα...», σελ. 4.

92. Ὁ.π., σελ. 74: «πρόδρομος τῶν σημερινῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ποίηση, ὅχι, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Κάλβος».

93. Ὁ.π., σελ. 88-89.

94. Ἡ καὶ πρωτο-Ἑλύτη(!), βλ. ὁ.π., σελ. 98: «ὁ πρῶτος Νεοέλληνας ποιητὴς μὲ συνείδηση θαλασσινὴ (σὲ μιὰ σύνθεση ἀνώτερη αἰγαιατικῆς [sic] καὶ ἰονίας φύσης)». Πρβλ. σελ. 110: «βρισκόμαστε κιόλας μέσα στὴν ὑπερ-πραγματικότητα».

νεάς τοῦ 1930 δὲν ἔδωσε οὔτε ἀναλυτικὴ διατύπωση τῆς ἀντιλήψεώς του γιὰ τὸ δοκίμιο ἀλλὰ οὔτε καὶ συνεπῇ καὶ ἀμιγῇ δείγματα δοκιμιογραφίας, παρὰ τὴν ἐκδηλη τὰς τους νὰ ὑπηρετήσουν τὸ εἶδος καὶ παρὰ τὴν οἰκείωσή τους μὲ δυτικοευρωπαϊκά του προηγούμενα.

Λιγότερο πομπώδεις καὶ γλωσσικὰ ἀσφαλέστερους ἐκφραστικούς τρόπους ἀπὸ τὸν Ἑλύτη ἐπέλεξε ἓνα λιγότερο προβεβλημένο μέλος τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930, ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος. Συστηματικὸς δοκιμιογράφος, παρότι ὑπηρετήσε καὶ ἄλλα λογοτεχνικὰ εἶδη (ποίηση, μυθιστόρημα, διήγημα, ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις), δημοσίευσε τουλάχιστον πέντε συλλογὲς κειμένων ποὺ ὁ ἴδιος χαρακτήρισε «δοκίμια»⁹⁵. Στὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές, *Ὅμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς* (1946)⁹⁶, τὴ θέση τῶν «Προλεγομένων» καταλαμβάνει τὸ κείμενο μὲ τίτλο «Δοκίμια» καὶ ἡμερομηνία γραφῆς «27.1.1946». Ἐχομε ἐδῶ ἄλλο ἓνα κείμενο σημαντικὸ γιὰ τὴ ρητὴ διατύπωση τῆς δοκιμιακῆς αὐτογνωσίας τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930, σὰν νὰ παίρνει τὴ σκυτάλη τῆς θεωρητικῆς ἀναλύσεως ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ προγραμματικὸ κείμενο τοῦ Θεοτοκᾶ, ποὺ εἶδαμε νωρίτερα («Ἡ Νέα Λογοτεχνία», *Ἰδέα*, iii.13, Ἰανουάριος 1934, σελ. 11-17)⁹⁷, ἐξ οὗ καὶ θὰ σταθοῦμε στὸ κείμενο τοῦ Παναγιωτόπουλου. Καὶ ἐπιπλέον, εἶναι κι αὐτὸ δημοσιευμένο στὴν σημαντικὴ, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφίας δεκαετία τοῦ 1940.

Τὸ κείμενο ἀρχίζει μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ «πόθου» τοῦ συγγραφέα, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, (νὰ κοιτάξ[ει] τὸ εἶδος [ἐνν. τοῦ δοκιμίου] ἐταστικότερα)⁹⁸. Ὅπως καὶ τὸ κείμενο τοῦ Θεοτοκᾶ, ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ στὸ εἶδος τῆς «μυθιστορίας» (δηλ. τοῦ μυθιστορήματος), ὅχι ὅμως ὡς εἶδος ἐπιδεκτικὸ ἀνανεώσεως καὶ καλλιέργειας ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930, ὅπως τὸ ἐβλεπε ὁ Θεοτοκᾶς, ἀλλὰ (πρὸ εὐλογα!) ὡς «ἀστερισμὸς [...] ποὺ ἐξουσιάζει καὶ δυναστεύει τὰ Γράμματα ἐδῶ κ' ἐβδομήντα, καὶ περισσότερα [τὸ 1946], χρόνια»⁹⁹. Διεισδυτικότερα ὁ Παναγιωτόπουλος ἐπισημαίνει κατόπιν τίς ὀριακὲς ἐκεῖνες περιοχὲς ὅπου τὸ μυθιστόρημα ἀποδεικνύεται εἶδος ἀνεπαρκὲς γιὰ τὴν ἐκφραση ἐλεύθερου προσωπικοῦ στοχασμοῦ:

95. Οἱ συλλογὲς δοκιμίων τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου εἶναι οἱ ἐξῆς: *Ὅμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς*, 1946· *Ὁ στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος*, 1954· *Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος* 1966· *Ἡ ἠθικὴ τοῦ συμφέροντος* 1979· καὶ *Οἱ ὀρθιες ψυχές*, 1980.

96. Μὲ τὸ σχολιασμὸ αὐτῆς τῆς συλλογῆς πιστεύω ὅτι ἐκπληρώνω τὴ δέσμευση ποὺ δημοσίως ἀνέλαβα στὶς 15.12.2000 (κατὰ τὴν ἐκδήλωση παρουσιάσεως τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς διατριβῆς μου, βλ. ὑπόσημ. 3 ἐδῶ), ὅταν ὁ Καθηγητὴς κ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης μὲ συμβούλευσε νὰ τὴ συμπληρώσω σὲ ἐπόμενη δημοσίευσή μου. Τὸν εὐχαριστῶ.

97. Βλ. σελ. 370 κ.ἐξ. ἐδῶ πρὸ πάνω.

98. *Ὅμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς*, σελ. 9.

99. Ὁ.π.

«Ο έσωτερικός μονόλογος κατανταίνει όχι στοιχειό τής αφήγησης, μά κάτι ξένο πρὸς τὸ κορμί της, κάτι ἀλλότριο, ἕνα εἶδος ξεχωριστό. Κι ὡστόσο, ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ πράγματα ποὺ πρέπει νὰ εἰπωθοῦν, μιὰ οὐσία ζωῆς, ποὺ ἀναζητεῖ τὴ μορφὴ της καὶ δὲν τὴ βρίσκει, ἕνας ρυθμὸς ποὺ δὲν τιθασεύεται κ' εἶναι σὰ νὰ μὴν τοῦ ταιριαζοῦν τὰ δοσμένα καλούπια, μιὰ ποίηση ποὺ μισεῖ τὸ στίχο, μιὰ σκέψη ποὺ δὲν ὑπακούει στὴ μοίρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρμογῆς, μιὰ περιγραφή καὶ μιὰ ἀφήγηση ποὺ σὰ νὰ στέκονται στὸ περιθώριο τῆς μυθιστοριογραφίας, στοιχεῖα τοῦ συνειδητοῦ καὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου, ποὺ ἀλητεύουν στὶς μεγάλες μοναξιές καὶ στοὺς μεγάλους δρόμους [...]»¹⁰⁰.

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, ποῦ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἔκφραση «μιὰ οὐσία ζωῆς» καὶ κάτω, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἐκλάβουμε καὶ ὡς ἑμμεσο περιγραφικὸ ὄρισμὸ τοῦ δοκιμίου¹⁰¹ (ποιά στοιχεῖα δὲν “χωροῦν” στὸ μυθιστόρημα — αὐτά, κατὰ συμπερασμό, ἔρχεται νὰ “στεγάσει” τὸ δοκίμιο), θὰ προσέξουμε τὴν ἀναφορὰ πάλι στὸν ἰδιάζοντα «ρυθμό», ποὺ χαρακτηρίζει τὸ δοκίμιο, ὅπως «ιδιαιτέρο ἀτομικὸ ρυθμὸ» εἶδαμε νωρίτερα (στὶς σελ. 373-374 ἐδῶ) ὅτι ἀπαιτοῦσε καὶ ὁ Θεοτοκᾶς ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν μελλοντικῶν δοκιμιογράφων τῆς γενεᾶς του.

Τὸ κείμενο τοῦ Παναγιωτόπουλου φέρει ἔκδηλα, παρότι διακριτικὰ καὶ ἀφομοιωμένα στὴ ροὴ τοῦ προσωπικοῦ λόγου τοῦ συγγραφέα, τὰ σημάδια μιᾶς ἐξοικειώσεως μὲ δοκιμιακὰ προηγούμενα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παραδόσεως: Montaigne, Bacon, Locke, Hume, Voltaire, Lamb, Macauley, Pater, Wilde, Huxley, Maugham, εἶναι οἱ δοκιμιογράφοι τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἐμφανίζονται ἐπιλεκτικὰ στὸ κείμενο τοῦ Παναγιωτόπουλου¹⁰². Σύροντας τὴν ἐνωτικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῶν δύο πρώτων, “ἰδρυτικῶν” ἐκπροσώπων τοῦ δοκιμίου, καὶ τῶν ἐννέα ἐπόμενων, ὁ Παναγιωτόπουλος σημειώνει:

«Ἐτσι, τὸ εἶδος αὐτό, ποὺ ξεκίνησε μὲ τόση μετριοφροσύνη, σὰ μιὰ δοκιμὴ, μιὰ προσπάθεια, μιὰ ἀπόπειρα, σὰ νὰ μὴν τόχε καθόλου στὸ νοῦ του νὰ ἐξαντλήσει τὸ θέμα του κ' ἐμφαντικὰ νὰ τὸ κήρυχνε τοῦτο, κι ἂς πετύχαινε κάποτες δλοκληρώματα ἀπὸ τὰ πιδ θαυμαστά, ὑποκατέστησε

100. Ὁ.π., σελ. 11.

101. Πρβλ. λ.χ. τὸν δικό μας ὄρισμὸ τοῦ δοκιμίου, ποὺ ἐπαναλάβουμε νωρίτερα ἐδῶ στὴ σελ. 367.

102. Πρβλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου «Τὸ ὄφρς τῆς κριτικῆς» (1948), Ὁ στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος, σελ. 46-47, κ.ά., ὅπου γίνονται ἀναφορὲς σὲ δοκίμια τοῦ Montaigne, τοῦ Pater, κ.ά. Ὁμοίως, πρβλ. τοῦ ἰδίου, «Τὸ λουλούδι τῶν ἀβύσσων», Ὁμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς, σελ. 185.

τῇ μελέτῃ, τὴν πραγματεία, τῇ διατριβῇ, ἔφτασε νὰ μᾶς δώσει κείμενα πλατύτερα κι ἀπὸ ἓνα σωρὸ πλευρὲς τελειωτικά [...]]¹⁰³.

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ φέρνει ἴσως στὸ νοῦ μας ὄχι τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς τοῦ Σεφέρη, *Δοκίμιές*, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκφραση, ποὺ παραθέσαμε νωρίτερα (σελ. 378), τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Σεφέρη γιὰ τὴν βαθμηδὸν αὐξανόμενη ἀπόστασι τῶν δικῶν του «δοκιμῶν» ἀπὸ τὴν κλασσικὴ δοκιμιακὴ παράδοσι.

Λίγο παρακάτω στὸ κείμενό του ὁ Παναγιωτόπουλος δίνει τίς δικές του τρεῖς βασικὲς προϋποθέσεις δοκιμιακῆς γραφῆς:

«Γιατὶ τὸ δοκίμιο προϋποθέτει πάντα μιὰ θεώρησι ἀπὸ ψηλὰ ἢ ἀπὸ μακριά, ποὺ κάνει τὸ ἴδιο, μιὰ αἰσθησι τῶν συνόλων καὶ μιὰ συνείδησι τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ περιστατικοῦ σ' ἓνα καθρότερο χῶρο. Προϋποθέτει μιὰ γνώσι, ποὺ νὰ ἔχει μὲ ἀδιάκοπον ἀγῶνα βαθύνει τὸν ἑαυτὸ τῆς, μιὰ πείρα ζωῆς, ποὺ νὰ ξέρει καὶ νὰ διστάζει καὶ νὰ μάχεται τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ παίρνει τὴν ἀπόφασιν, σὰν ἡ μεγάλη ὥρα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ τὸ προστάζει. Προϋποθέτει, τέλος, μιὰ αἰσθητικὴ καλλιέργεια, τὴν ἀπόλυτη γνωριμιὰ μὲ τὸ λόγο, τὴ μαστοριά ποὺ δίνει στὴ φράσι στερεότητα καὶ σαφήνεια. Τὸ δοκίμιο, οὐσιαστικά, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι κριτικὴ προσώπων, κριτικὴ κειμένων, μὲ τὸ νόημα καὶ τὸν τρόπο ποὺ τὴ νιώθουμε τώρα δά. Εἶναι κριτικὴ ἰδεῶν. Μέσ' ἀπὸ τὸ φαινόμενο, μέσ' ἀπὸ τὸ περιστατικὸ ἀδράχνει τὸ βαθύτερο σάλεμα, τὴν πρώτη κίνησι κι ἂν τὸ μπορεῖ, τὴν πρώτη αἰτία. Χρειάζεται πάντα μιὰ δύναμι ἀφαίρεσις καὶ μιὰ δύναμι ἀναγωγῆς, ἡ οἰκείωσι μ' ἓνα σωρὸ μοναξιάς, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν αὐτόνομη ἐπάρκειά του ὁ λόγος καὶ νὰ πετύχει τὴν ποθεινὴ του ἀποκρυστάλλωσι. Αὐτὴ τὴν ἀποκρυστάλλωσι ἐπιδιώκει τὸ δοκίμιο. Καὶ γιὰ τοῦτο λογαριάζεται πάντα σὰ μιὰ ἀνώτερη μορφὴ κριτικῆς — μὲ τὸ πρόσθετο προνόμιο, πὼς δὲν εἶναι ποτέ, ὅσο κι ἂν τὸ ἐπιθυμοῦν οἱ καλοπροαίρετοι, συστηματοποιημένη γνώσι. Μιὰ τέτοια γνώσι ἀνήκει στὴν ἐπιστήμη. Τὸ δοκίμιο τὴν ἀγγίζει μονάχα, ὅσο καὶ ὅπου τὴ χρειάζεται, γιατί κατέχει τὴ συνήθεια ν' ἀλητεῦει, νὰ πραγματώνει τὴν πιὸ σοφὴ καὶ πιὸ ἀξιοθαύμαστη ἔκφρασι τῆς πνευματικῆς ἀλητείας. "Ἄν τὸ ἰδοῦμε ἔτσι δά, ποὺ εἶναι, καθὼς νομίζω, καὶ τὸ σωστότερο, δὲ θὰ τοῦ στερήσουμε κανένα δικαίωμα. Ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία, ἡ τέχνη, ἡ βιοτικὴ ἐμπειρία, ὁ καθάριος λυρισμὸς κι ὁ στοχασμὸς ὁ καθάριος εἶναι χῶροι, ὅπου μπορεῖ νὰ κινηθεῖ μὲ τὴν ἄνεσή του, γιατί τίποτε δὲν τοῦ εἶναι ξένο, ἀπὸ τίποτε δὲν ἔχει ἀλλοτριώσει τὴν πολύμορφὴ του ἐνέργεια»¹⁰⁴.

103. «Δοκίμια» (1946), *Ὅμιλος τῆς γυμνῆς ψυχῆς*, σελ. 18. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ συγγραφέα.

104. *Ὁ.π.*, σελ. 20-21.

Παρατηρούμε και σε αυτό το παράθεμα πολλές συγγένειες με αντιλήψεις άλλων δοκιμιογράφων για το δοκιμιακό είδος, όπως τέτοιες αντιλήψεις αντανακλώνται και συμπυκνώνονται και στον δικό μας όρισμό για το δοκίμιο, που διατυπώσαμε εδώ νωρίτερα: η έγνοια του δοκιμιογράφου για τη «σαφήνεια», η απόσταση από τη «συστηματοποιημένη γνώση» της έπιστήμης. Ειδικά η εκτίμηση του Παναγιωτόπουλου ότι του δοκίμιου «τίποτε δεν του είναι ξένο» μάς θυμίζει την αντίστοιχη άποψη του Θεοτοκά, που παραθέσαμε πιο πριν (σελ. 372), ότι «είναι [...] είδος, που μπορεί να χωρέσει τα πάντα», υπό τις προϋποθέσεις, βεβαίως, που ο κάθε συγγραφέας εισάγει. Η παρομοίωση, τέλος, της διανοητικής δραστηριότητας του δοκιμιογράφου με «πνευματική αλητεία», που ξανασυναντήσαμε και νωρίτερα στο ίδιο αυτό κείμενο του Παναγιωτόπουλου (σελ. 390 εδώ: «περιθώριο», «αλητεύουν»), ίσως μάς φέρει στο νοῦ, τηρουμένων όπωσδήποτε των ιδιοσυγκρασιακών αναλογιών μεταξύ των δύο συγγραφέων, την άπόφανση του Θεοτοκά, που έπίσης παρατέθηκε εδώ νωρίτερα, ότι «το δοκίμιο δεν πρόκειται ποτέ να συγκινήσει τα πλήθη, να δημιουργήσει μεγάλα ρεύματα στην κοινή γνώμη. [...] Είναι είδος για τους μυημένους, για τους “μερακλήδες”»¹⁰⁵. «Αλήτης» στη μιά περίπτωση, «μερακλής» χωρίς όπαδούς στην άλλη, ο δοκιμιογράφος άρέσκεται πάντως να βλέπει τον έαυτό του να κινείται έλεύθερα στις παρυφές και στο περιθώριο των κοινωνικά περισσότερο άναγνωρισμένων λογοτεχνικών και έπιστημονικών ειδών.

Άλλα εκείνο που, κατά τη γνώμη μου, έχει άκόμη μεγαλύτερη άξία στο κείμενο του Παναγιωτόπουλου είναι η άκόλουθη άυτο-περιγραφική μαρτυρία που μάς δίνει για τη γένεση του δοκίμιου στη διάνοια του δοκιμιογράφου:

«Από τέτιες κινήμενος άφετηρίες έγραψα τα δοκίμια που άκολουθούν. Ήρθαν σε ώρες άκοίμητες, σά μιá προσταγή, και δεν τó μπόρεσα να τής ξεφύγω. Δέν είταν μιá σκέψη, είταν μιá αΐσθηση, ζωντανή και ζεστή και παλλόμενη, που περπατούσε μέσα μου και μ' έξουσίαζε και με δυνάστευε και μου ζητούσε άπόκριση. “Αν κατόρθωνα να την ξεμοναχιάσω, να τη γνωρίσω, δηλαδή να την προσδιορίσω, τó ήξερα, πώς με πρόσμενε κάποιος ήσυχασμός. [...] Μά να που ή αΐσθηση κατέχει συχνά τó προνόμιο ν' άυτοπολλαπλασιάζεται [...] και να δίνει τόν τόπο της σ' ένα στοχασμό και τούτος πάλι να σπέρνει τó στοχασμό πόν θάρσει και να μη βρίσκεται τέλος μηδέ άρχη σ' αὐτή τη φοβερή άνακύκλωση παρά μονάχα μιá συνείδηση γίνεσθαι, [...] καθώς τα περιστατικά, πυκνά και πηχτά, σώριαζαν όλόγυρά μου τη λάσπη τους και τη στάχτη τους, τη δόξα τους και τήν όμορφιά τους. Όλοένα μέσα μου ένας χαλαστής κ' ένας χτίστης,

105. Βλ. εδώ πιο πριν, σελ. 375 και ύποσημ. 39.

αυτό τὸ καταλυτικὸ καὶ χαρούμενο δαιμόνιο τοῦ αἰώνα, γκρέμιζε κ' ἔσκαβε [...]. Κ' ἐπιτέλους, νά, αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι εἶμαι! [...] Μέσα σ' ἓνα τέτιο κλίμα γεννήθηκαν οἱ δοκιμιογραφικὲς μου ἀπόπειρες. Καὶ γιὰ τοῦτο ξαλλάζουν τὸ πρόσωπό τους τόσο συχνά. Καὶ πότε ἡρεμοῦνε καὶ πότε τρεμοσαλεύουν φουρτουνιασμένες. Κ' ἐδῶ εἶναι τραγούδι καὶ κεῖ στοχασμός. Κι ἄλλοῦ ἕνας διάλογος, μιὰ συνομιλία μὲ φίλο, ποὺ δὲν εἶναι καὶ τοῦτος παρὰ ὁ ἴδιος ἐγώ, τὴν ἴδια ὥρα, ἀπὸ ἓνα σημάδι διαφορετικὸ κοιταγμένος. Καὶ πάντα μιὰ αἴσθηση, μιὰ φωνὴ ἀπὸ μέσα, μιὰ μοναξιά, ποὺ πασχίζει νὰ νικήσει τὸν ἑαυτὸ της. "Ἄν ἀγαποῦσα τὰ μεγάλα λόγια, θὰ μπορούσα νὰ πῶ γιὰ τὰ δοκίμια τοῦτα: ἡ πορεία μιᾶς συνείδησης ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα καὶ στὰ περιστατικὰ τοῦ καιροῦ της. Μὰ τέτιος λόγος εἶναι βαρὺς. "Ἄς τὰ πάρουμε καλύτερα σὰν τὰ φύλλα, ποὺ σπέρνει στὸν ἄνεμο ἓνα δέντρο ποὺ γυμνώνεται. Νάι, χρειάζεται πολλὴ γύμνια γιὰ νὰ ξαναβροῦμε ἀκέριο τὸν ἀληθινὸ ἑαυτὸ μας!"¹⁰⁶.

Ἡ ἀνωτέρω παλαμικὴ αὐτο-ἀνάλυση τοῦ Παναγιωτόπουλου παρατέθηκε ἐν ἐκτάσει, διότι ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὲς σπάνιες καταγραφὰς αὐτοπαρατηρούμενου δοκιμιογράφου στὴ νεοελληνικὴ δοκιμιογραφία. Τὴν χαρακτήρισα παλαμικὴ, διότι τόσο ὡς πρὸς τὴν εἰκονοκλαστικὴν τῆς ρητορείαν (τὴν ὁποία δὲν παρέθεσα ἐδῶ ὀλόκληρη) ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν ἐπικὸ τῆς τόνο θυμίζει ἀνάλογες στιγμὲς αὐτο-αναλύσεως τοῦ Παλαμᾶ στὸν κριτικὸ πεζὸ τοῦ λόγου, λ.χ.:

«Τὰ "Πρῶτα Κριτικά" δοκίμια τοῦτα [...] ἀποτελοῦνε ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ προσώπου μου [...]. Εἶναι φωτογραφίες μου παρμένες σὲ διάφορα στασίματα, μὲ διάφορα φορέματα, σὲ διαφορετικὲς ἡλικίες τῆς σκέψης μου»¹⁰⁷.

Καὶ εἶναι ἐπιπλέον γνησίως δοκιμιακὴ τοῦ Παναγιωτόπουλου ἡ αὐτοανάλυση, ἀφοῦ ἡ παρουσίαση τοῦ δοκιμιογράφου ὡς δημοσίως ἀπεκδυμένου Πρωτέα ἀνάγεται σὲ κοινὸ δοκιμιακὸ τόπο ἤδη ἀπὸ τὰ *Essais* τοῦ Montaigne:

«car c'est moy que je peins [...] tout entier, et tout nud»¹⁰⁸.

106. *Ὀμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς*, σελ. 21-23. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ συγγραφέα.

107. Ἀπὸ τὸν «Πρόλογον» τοῦ Παλαμᾶ (μὲ ἡμερομηνία «7 τοῦ Γενάρη 1912») στὴ συλλογὴ κριτικῶν κειμένων του «Τὰ Πρῶτα Κριτικά», τώρα στὰ *Ἀπαντα*, ἐκδ. Μπέρη, τόμ. 2, σελ. 14.

108. Ἀπὸ τὸν Πρόλογον τοῦ Montaigne «Au Lecteur», στὴ συλλογὴ τῶν *Essais* του. Πρβλ. τὴν ἐκτίμηση τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, ὅτι «μερικοὶ ἄνθρωποι κατέχουν τὸ θλιβερὸ προνόμιο νὰ γυμνῶνουν τὴν ψυχὴ τους. Εἶναι μερικοὶ γυμνοὶ ἄνθρωποι — καὶ τοῦτοι μονάχα ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ γράψουν βιβλίον», «Ἡ μάχη μὲ τὴν ἐνότηταν», *Ὀμιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς*, σελ. 33· πρβλ. «Τὸ λουλούδι τῶν ἀβύσσων», σελ. 178.

"H:

«Si je parle diversement de moy, c'est que je me regarde diversement»¹⁰⁹.

Ἄλλὰ κυρίως:

«Je ne peints pas l'estre. Je peints le passage: non un passage d'aage en autre, ou, comme dict le peuple, de sept en sept ans, mais de jour en jour, de minute en minute. [...] Je pourray tantost changer, non de fortune seulement, mais aussi d'intention. C'est un contrerolle de divers et muables accidens et d'imaginations irresolues et, quand il y eschet, contraires: soit que je sois autre moymesme, soit que je saisisse les subjects par autres circonstances et considerations. [...] Si mon ame pouvait prendre pied, je ne m'essaierois pas, je me resoudrois; elle est toujours en apprentissage et en esprouve»¹¹⁰.

Ἡ καταγραφή ἀπὸ τὸν δοκιμιογράφο αὐτοῦ τοῦ ἀένου ἐσωτερικοῦ («γίγνεσθαι»), ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Παναγιωτόπουλος στὸ παράθεμα τῆς προηγούμενης σελίδας μας, μὲ τὶς ποικιλότητες, τὶς ἐτερότητες καὶ τὶς ταυτότητες ποὺ ἔνα τέτοιο «πέρασμα» («passage») προκαλεῖ, συγχρονικὰ περισσότερο παρὰ διαχρονικὰ, στὴ διάνοια τοῦ σκεπτόμενου γράφοντος ὑποκειμένου, ἀποτελεῖ πράγματι παραδοσιακὴ, καὶ ἴσως γενεσιουργό, ἐπιδίωξη τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου.

Παρενθετικὰ νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ φτάσουμε στὴν ἐντελῶς πρόσφατη νεοελληνικὴ δοκιμιογραφία, καὶ πάντως μία ὁλόκληρη λογοτεχνικὴ γενεὰ μετὰ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ 1930, γιὰ νὰ ξανασυναντήσουμε μία (ὅχι καὶ τόσο ἐπιτυχημένη) ἀπόπειρα καταγραφῆς τῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ δοκιμίου στὸ νοῦ τοῦ δοκιμιογράφου. Τὸ παρακάτω κείμενο, μὲ τὸν τίτλο «Τὶ εἶναι δοκίμιο; (Μικρὸ δοκίμιο)», εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ποιητὴ Ντίνω Χριστιανόπουλο¹¹¹ καὶ δημοσιεύθηκε τὸ 1998. Τὸ παραθέτω ὁλόκληρο:

109. Montaigne, *Essais*, Livre II, Chapitre I.

110. Ὁ.π., Livre III, Chapitre II.

111. Ὁ Χριστιανόπουλος ἔχει δημοσιεύσει καὶ μία συλλογὴ ἀπὸ κριτικὰ κείμενα τὴν ὁποία τιτλοφόρησε *Δοκίμια*, ἐκδ. Μπιλιέτο, Παιανία 1999, καὶ ἡ ὁποία συγκεντρώνει ἐπίσης παλαιότερα δημοσιευμένα κείμενα. Ὡστόσο, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα δὲν εἶναι δοκίμια: περιέχουν ὑπερβολικὰ εἰδικὰς ἀναφορὰς σὲ λογοτέχνες, χρονολογίες, παραθέματα καὶ τίτλους ἀπὸ ποιήματα, καὶ ἐπιπλέον δὲν εἶναι καθόλου αὐτο-περιγραφικά — τὸ γράφον «ἐγὼ» ὡς ὑποκείμενο αὐτο-παρατηρούμενο εἶναι ἀπόν. Ἐνδεικτικοὶ τίτλοι: «Ἐντεκα ποιητὲς τῆς Θεσσαλονίκης (1931-1954)» (τίτλος ἐνόθητας), «Γ. Θ. Βαφόπουλος», *Ζωὴ Καρέλλη* (τίτλοι «δοκιμίων»), κ.τ.δ. Ἡ ἐνόθητα πάλι μὲ τὸν ὑπέρτιτλο «Ἐναντίον» ἀπο-

«Τί είναι δοκίμιο; Σὲ τί διαφέρει ἀπ' τῆ μελέτης; Πουθενὰ δὲ βρῆκα μιὰ ἀπάντηση. Χρειάστηκε νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ καταλάβω ὅτι ἡ ἀπάντηση βρίσκεται μέσα μας.

Τὸ δοκίμιο εἶναι στοχασμὸς ποὺ μουσικεῖται μέσα στὴν ἀδιάκοπη παλίρροια τῆς καρδιάς· ἐνῶ ἡ μελέτη χρειάζεται νὰ ξεσηκώσεις βιβλία. Τὸ δοκίμιο, σὰν τὸ ποίημα, βγαίνει ἀπὸ μέσα, ἐνῶ ἡ μελέτη ἔρχεται ἀπ' ἔξω.

Ἕνα παράδειγμα: Τέσσερα χριστουγεννιάτικα ποιήματα μοῦ ἔδωσαν κάποτε τόση συγκίνηση, ποὺ ἀποφάσισα νὰ γράψω μιὰ μελέτη γιὰ τὴ χριστουγεννιάτικη ποίηση. Συγκέντρωσα λοιπὸν καμιά σαρανταριὰ χριστουγεννιάτικα ποιήματα, τὰ μελέτησα καὶ ἔγραψα τὴ μελέτη. Ἀφοῦ τὴ δημοσίευσα, κατὰλαβα πὼς δὲν ἦταν αὐτὸ ποὺ ἤθελα. Ἐνῶ ξεκίνησα ἀπὸ μιὰ συγκίνηση, ἡ μελέτη μου εἶχε γίνεи φιλολογικὴ πραγματεία καὶ ἡ παλιὰ συγκίνηση εἶχε χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὶς διαφορὲς πληροφορίες καὶ ἀναλύσεις. Οἱ ποικίλες μικροβελτιώσεις, ποὺ ἐπέφερα ἐν τῷ μεταξύ, δὲν καλυτέρεψαν καὶ πολὺ τὴν κατάσταση. Καὶ ξαφνικὰ φωτίστηκε: Κάνω στὴν πάντα καὶ τὰ ποιήματα καὶ τὴ μελέτη καὶ ξαναγυρνῶ σ' ἐκεῖνα τὰ τέσσερα ποὺ μὲ εἶχαν συγκινήσει ἀπὸ τὴν ἀρχή. Προσπάθησα, ὅσο μποροῦσα, νὰ ἀνασύρω ἀπὸ μέσα μου ἐκεῖνη τὴν παλιὰ συγκίνηση, ποὺ εἶχε γίνεи ἀφορμὴ νὰ καταπιαστώ μὲ τὸ θέμα. Αὐτὸ ποὺ βγῆκε τελικὰ δὲν ἦταν καλὺτερο, ἦταν ὅμως πιὸ κοντὰ σ' αὐτὸ ποὺ ἤθελα: ἦταν ἓνα δοκίμιο¹¹², ἀπ' ὅπου ἡ συγκίνηση ἀνάβλυζε πιὸ καθαρὴ χωρὶς τὶς προσμίξεις τῆς φιλολογίας¹¹³.

τελεῖται ἀπὸ μαχητικούς ἀφορισμούς. Μόνο ἡ ἐνότητα «Μὲ τέχνη καὶ μὲ πάθος» (1988) θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιέχει στοχαστικὰ κείμενα πιὸ προσωπικοῦ τόνου, ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ μερικὸ καὶ τὸ ἐπικαιρικὸ καί, ὀρισμαῖνα, πλησιάζουν ἀρκετὰ τὴ δοκιματικὴ γραφή. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας σημειώνει γι' αὐτὴ τὴν ἐνότητα ὅτι «αὐτὴ μὲ βοήθησε νὰ συνειδητοποιήσω τί εἶναι δοκίμιο», ὁ.π., σελ. 114.

112. Τὸ κείμενο ποὺ ὁ Χριστιανόπουλος χαρακτηρίζει «δοκίμιο» ἔχει τίτλο «Χριστουγεννιάτικα ποιήματα», δουλεύτηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα δύο φορὲς διαδοχικὰ, τὸ 1956 καὶ τὸ 1986 καὶ ἔχει πλέον περιληφθεῖ στὸν συγκεντρωτικὸ τόμο *Δοκίμια*, ὁ.π., σελ. 155-160. Δυστυχῶς ὅμως ὁ χαρακτηρισμὸς «δοκίμιο», παρὰ τὴν ἐκπεφρασμένη προτίμηση τοῦ συγγραφέα πρὸς αὐτόν, φιλολογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи δεκτός: τὸ κείμενο στερεῖται τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐκείνου εἰρμού καὶ στόχου ποὺ λειτουργεῖ ὡς συνδετικὸς ἰσθμὸς σ' ἓνα δοκίμιο. Παραμένει ὑπερβολικὰ ἐπιφανειακὴ, συγκολλητικὴ ἀπαρίθμηση: «Ἕνα ἄλλο ποίημα ποὺ μὲ συγκινεῖ εἶναι [...]».

113. *Πανδώρα*, περιοδικὴ ἔκδοσις λογοτεχνίας, τεύχ. 4, 1998, σελ. 12 (= *Δοκίμια* ὁ.π., σελ. 161-162).

“Όπως λοιπόν προσμαρτυρεῖ καὶ ὁ Χριστιανόπουλος, τὸ δοκίμιο ἐπιτρέπει στὸν συγγραφέα νὰ ἐκφράσει τὸν στοχασμὸ του χωρὶς νὰ ἀπωλέσει τὴν ἀρχικὴ γενεσιουργὸ «συγκίνηση» ἢ, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ Παναγιωτόπουλου (σελ. 392 ἐδῶ), τὴ «ζωντανὴ καὶ ζεστὴ καὶ παλλόμενη αἰσθησι» πού ἐπιτακτικὰ τοῦ «ζητοῦσε ἀπόκριση». Βεβαίως, ἐδῶ ὑπόκεινται κάποιες μὴ ἐκφραζόμενες ἀξιωματικὲς παραδοχές, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποκλείεται ὁ ὅτις ἡ ὑπαρξὴ συγκινήσεως ἀπὸ τὴ φιλολογία ἢ ταυτίζεται ἢ φιλολογία μὲ τὴ συσσωρευση ἀναφομοιωτῶν ξένων «πληροφοριῶν καὶ ἀναλύσεων» καὶ τὸ «ξεσῆκωμα» βιβλίων. Ὁ Montaigne εἶχε «ξεσηκώσει» κάμποσα «βιβλία», κάτι πού δὲν τὸν ἐμπόδισε, βεβαίως, νὰ γράψῃ τὰ ἐντελῶς προσωπικὰ καὶ ὑποδειγματικὰ του δοκίμια (καὶ ὅχι μελέτες). Τέτοια ἀπλουστευτικὰ στερεότυπα εἶναι, λοιπόν, συζητήσιμα: σὲ μιὰ καλὴ φιλολογικὴ μελέτη, ἀκόμη καὶ σὲ πρχγματεία, ὑπάρχει τρόπος καὶ ἡ συγκίνησις νὰ ἐκφραστῇ, πειθαρχημένα.

Ἔχουμε λοιπόν ἐδῶ, γιὰ νὰ κλείσω τούτῃ τὴν παρένθεση, ἄλλη μία περίπτωσις λογοτεχνικῆς ὅπου, ἀκόμη καὶ σήμερα, ἡ ἀντίληψις περὶ δοκιμίου παραμένει δυστυχῶς θολή· ἡ περίπτωσις αὐτὴ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ ἄλλες πού εἶδαμε ἀπὸ τὶς προηγηθεῖσες λογοτεχνικὲς γενεές, μὴ ἐξαιρουμένου τοῦ Σεφέρη.

Ἀντίθετα, ἡ γραφὴ τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου κινεῖται πλησιέστερα πρὸς τὴν παραδοσιακὴ δοκιμιογραφία¹¹⁴. «Θεατὴς τοῦ ἑαυτοῦ» του καὶ μαζὶ «θεατὴς τῶν ἄλλων»¹¹⁵, ὁ δοκιμιογράφος δὲν ἀρέσκειται στὴν ἑμμεση γνώση τῶν βιβλίων: «Θὰ ἤθελα νὰ μὴ διαβάσω ἄλλο, αὐτὴ ἡ παγωμένη, ἡ φιλτραρισμένη ζωὴ τοῦ βιβλίου μου ἔγινε πιά ἀσήκωτο φόρτωμα»¹¹⁶. Αὐτοχαρακτηρίζεται μὲν «βεληματικὰ ἀναρμόδιος»¹¹⁷, ἀλλὰ ἀπεχθάνεται καὶ «τὴν ἡμιμάθεια, πού εἶναι πάντα χειρότερη ἀπὸ τὴν χειρότερη ἀμορφωσιά»¹¹⁸. Κάποτε, τέλος, ἀπευθύνεται αὐτο-αναφορικὰ πρὸς τὸν ἀναγνώστη του: «Τὴν ὥρα πού βρί-

114. Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ σημεῖα ἀποκλίσεως. Ἐτσι, λ.χ., ἡ ἀρχὴ τοῦ καιμένου τοῦ Παναγιωτόπουλου ὑπὸ τὸν τίτλο «Αἰχμάλωτοι τοῦ ἀγνώστου» (1948), Ὁ στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος, σελ. 129, πού ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ρητὰ χαρακτηρίζει «δοκίμιο» στὸ «Προοίμιο» τῆς συλλογῆς ὅπου τὸ ἐντάσσει (σελ. 12), περιέχει ὑπερβολικὰ ἐπικαιρικὰ καὶ ειδικὰ ἀναφορὰς σὲ πρόσωπα, ἡμερομηνίες καὶ γεγονότα γιὰ νὰ θεωρηθεῖ δοκιμιακὴ.

115. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ὁ ἄπειρος πόθος, ἡ ἄπειρη θλίψη», Ὁμιλίαι τῆς γυναικὸς ψυχῆς, σελ. 81.

116. Τοῦ ἰδίου, «Τὰ γελούμενα νιάτα», ὁ.π., σελ. 97.

117. Τοῦ ἰδίου, «Αἰχμάλωτοι τοῦ ἀγνώστου» (1948), Ὁ στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος, σελ. 131.

118. Τοῦ ἰδίου, «Ὁ ζωντανὸς λόγος» (1946), ὁ.π., σελ. 27. Γιὰ τὸν δοκιμιακὸν τρόπον τῆς ἀπέχθειας πρὸς τὴν ἡμιμάθεια, βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, Ὁ ποιητὴς ὡς δοκιμιογράφος κτλ., ὁ.π., σελ. 114.

σκουμαι σκυμένος πάνου στὰ χειρόγραφα τοῦτα, [...] συχνὰ στρέφομαι σὲ σένα, ἀναγνώστη μου [...]»¹¹⁹.

Συμπερασματικά, φαίνεται ὅτι ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, συνομήλικος μὲ τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀνήκει στὸν πυρήνα τῆς ἐθνουσιαστικῆς πρωτοπορίας τῆς¹²⁰, κληρονόμησε πρὸ καθαρὸ τὸ αἰσθητήριο τῆς δοκιμιογραφίας, ἴσως ἀπευθείας ἀπὸ τὸν κριτικὸ λόγο τοῦ Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος φυσικὰ διέθετε πλατιά καὶ βαθιὰ οἰκείωση μὲ τὰ διάφορα δυτικοευρωπαϊκὰ λογοτεχνικὰ εἴδη. Καὶ πάντως τὰ δοκιμιακὰ κείμενα τοῦ Παναγιωτόπουλου πληροῦν μὲ συνέπεια τὶς τρεῖς προϋποθέσεις ποὺ ὁ ἴδιος εἶδαμε ὅτι ἔθετε γιὰ τὴ δοκιμιογραφία (βλ. σελ. 391 ἐδῶ): «μὴ θεώρηση ἀπὸ ψηλὰ ἢ ἀπὸ μακριά», ἢ «μὴ πείρα ζωῆς, ποὺ νὰ ξέρει καὶ νὰ διστάζει καὶ νὰ μάχεται», καὶ «μὴ αἰσθητικὴ καλλιέργεια, τὴν ἀπόλυτη γνωριμιά μὲ τὸ λόγο, τὴ μαστοριά».

Νεότερος καὶ περισσότερο ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930 εἶναι ὁ Τάσος Ἀθανασιάδης, ποὺ διακρίθηκε κυρίως ὡς μυθιστορηματογράφος. Οἱ ὅροι ποὺ ὁ Ἀθανασιάδης θέτει γιὰ τὴ δοκιμιογραφία —καὶ δίκαιο κρίνεται νὰ λαμβάνουμε καὶ τοὺς ὅρους τοῦ κάθε συγγραφέα ὑπ' ὄψιν στὴν ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του— εἶναι, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ στὸ προηγούμενο (Β') τμῆμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας¹²¹, τὸ ὕψος τῆς μορφώσεως, ὁ πλοῦτος ἰδεῶν, τὸ ἀνοιχτὸ καὶ ἀνήσυχο πνεῦμα καὶ τὸ δουλεμένο ὅρος.

Τὸ πρῶτο κείμενό του ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανασιάδης χαρακτηρίζει δοκίμιο ἔχει πλήρη τίτλο «Ἀποστασία. Ὁ καλλιτέχνης ἀνάμεσα στὸ Χτὲς καὶ στὸ Αὔριο. Δοκίμιο», φέρει χρονολογία πρώτης συνθέσεως «Δεκέμβρης 1944 -

119. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τὸ αἶτημα τῆς λευτεριάς», *Ὀμιλίες τῆς γυνμῆς ψυχῆς*, σελ. 121.

120. Μάλιστα, σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἐκτιμήσεις του, ὁ Παναγιωτόπουλος κράτησε μία κριτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1930: βλ. λ.χ. τοῦ ἰδίου, *Ἀνήσυχα χρόνια. Β'. Ἡ πεζογραφία τοῦ μεσοπολέμου*, ἐκδ. Ἀετός, Ἀθήνα 1943, σελ. 29, ὅπου παρατηρεῖ γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς: «δὲ μᾶς ἔδωσε ὁπωσδήποτε ἓνα συνθετικὸ πῖνακα κοινωνικοῦ βίου, ἄξιο νὰ μείνει στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία». Ὁ Τάσος Ἀθανασιάδης, «Ἡ γενεὰ τοῦ Τριάντα. Διάγραμμα» (1987), *Ἀπὸ τὸν ἐαυτὸ μας στοὺς ἄλλους. Δοκίμια*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1993, σελ. 138, ἐντάσσει τὸν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο στὴ λογοτεχνικὴ γενεὰ τοῦ 1920 ὡς πρὸς τὴν ποίησή του, καὶ στὴν συνέχεια τὸν ἀναφέρει πάλι μεταξὺ ἐκείνων ποὺ «ἀπ' αὐτὴ τὴ γενεὰ ἀποκόπηκαν, γιὰ νὰ δώσουν τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο μέρος ἀπ' τὸ ἔργο τους μέσα στὶς ἐπόμενες δεκαετίες — χωρὶς, ὥστόσο, νὰ ἀποβάλλουν τὸ στίγμα τῆς».

121. Βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλου, «Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος: Β'. Ἡ περίοδος προετοιμασίας τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφίας. (Συμβατικὸ ὄνο: συγγραφεῖς γεννημένοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1900)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. ΔΒ' (1998-2000), σελ. 298.

Γενάρης 1945», και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1945¹²². 'Αναδρομικά, ο συγγραφέας σημειώνει γι' αυτό:

«Τὸ δοκίμιο αὐτό, γραμμένο σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς ἱστορίας μας συχνὰ μὲ μορφὴ ἀλληγορίας, ἐπόμενο νάχει κάπως ἐξαγγελτικό τόνο — σὰ νὰ δραματίζεται καὶ νὰ ἐξομολογεῖται ἡ γενεά μου "ἐκ βαθέων"¹²³...».

Ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ ἄλλο ἓνα κείμενο μὲ χαρακτηριστὰ ἐξαγγελίας καὶ μὲ ἀξιώσεις ἐκπροσωπήσεως μιᾶς γενεᾶς. Παρόμοια γνωρίσματα εἶδαμε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας (σελ. 373-374) ὅτι διέκριναν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ κείμενα τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ. Ὁ τίτλος τοῦ δοκιμίου τοῦ Ἀθανασιάδου, «Ἀποστασία», ἀναφέρεται στὴν «εἰκονοκλαστικὴ μανία ἐνὸς ἀποστάτη»¹²⁴ ποὺ ἔδειξε, κατ' αὐτόν, ἡ τέχνη τοῦ μεσοπολέμου, στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ δυναμικὸ ξεκίνημα τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930. Ἡ γενεά ὅμως ποὺ ἐκ μέρους τῆς γράφει ὁ Ἀθανασιάδης δὲν εἶναι ἡ λογοτεχνικὴ γενεά τοῦ 1930, ἀφοῦ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἐμφανίζεται ἀποστασιοποιημένος ἢ ἀκόμη καὶ ἐπικριτικὸς ἀπέναντί της: ὅχι μόνον κάνει λόγο γι' αὐτὴν σταθερὰ καὶ μόνον σὲ τρίτο ἐνικό¹²⁵, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν συμπεριλαμβάνει σ' αὐτὴν τὸν ἑαυτό του, καὶ τὴν κρίνει κάποτε σὰν ἐξωτερικὸς παρατηρητής:

«σὰ νὰ τῆς λείπει ἓνας βαθύτερος ἑλληνικὸς τόνος»¹²⁶.

Ἀκολουθώντας τὸν παραδοσιακὸ σχετικισμό¹²⁷ καὶ τὴν ἀδογματίστη κρίση τῶν εὐρωπαϊκῶν δοκιμιογράφων¹²⁸, ὁ Ἀθανασιάδης πραγματοποιεῖ μιὰ πανοραμικὴ ἀνασκόπηση τῆς προσφορᾶς τῆς μεσοπολεμικῆς νεοελληνικῆς καὶ δυτικοευρωπαϊκῆς λογοτεχνίας. Ἀναφέρεται στὴν ποίηση, στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ

122. Τάσος Ἀθανασιάδης, Ἀποστασία. Ὁ καλλιτέχνης ἀνάμεσα στὸ Χτὲς καὶ στὸ Αὔριο. Δοκίμιο, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1945 (=Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες (Δοκίμια), Βιβλιόπωλειον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 1980, σελ. 265-321). Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς «Ἑστίας» ποὺ διατίθεται σήμερα ἀδικεῖ τυπογραφικὰ τὴν εἰκόνα τῶν κειμένων τοῦ Ἀθανασιάδου: οἱ τυπογραφικὲς ἀβλεψίες εἶναι ὑπερβολικὰ πολλές, ἐνῶ σὲ ὁρεκτὰ σημεία τὸ κείμενο χρήζει καὶ γλωσσικῆς θεωρήσεως ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδόσεως (λ.χ. σελ. 17: «ὅλα ἔχουν ἐκπληρωθεῖ καὶ στοχαστεῖ»· σελ. 46: «σ' ἓνα τρῶο πρίγκιπα». σελ. 75: «ποὺ στεροῦνταν»· σελ. 78: «μπορεῖ νὰ ἐπαληθεύσει κι' ἐδῶ ἡ παρατήρηση»· σελ. 277: «νὰ ριψοκινδυνέψει τὸν ἑαυτό του»· σελ. 278: «ναρμισσεύεται τὴν πολυεδρικότητά του»· σελ. 305: «οἱ περιθῶροι τῆς ζωῆς»· σελ. 309: «τοὺς περιθῶρους τύπους», κ.π.ξ.).

123. Τοῦ ἰδίου, Βεβαιότητες καὶ ἀμφιβολίες, β.π., ὑποσημείωση σελίδος 267.

124. Ὁ.π., σελ. 288.

125. Ὁ.π., σελ. 308 κ.ἐξ.

126. Ὁ.π., σελ. 311. Ἡ ἔμφραση εἶναι τοῦ συγγραφέα.

127. Ὁ.π., σελ. 274: «δὲν ὑπάρχει ἡ ἀκατάλυτη ἀλήθεια, μὰ ἀλήθειες μελισσολοῦ».

128. Ὁ.π., σελ. 270: «Ἡ δογματικὴ ἔκφραση στέκει ἀταίριαστη στὸν ἀναλυτικὸ χαρακτήρα τῆς σκέψης μου».

θέατρο, αλλά (περιέργως) όχι στο δοκίμιο ως είδος¹²⁹, παρά μόνο ευκαιριακά σέ ύποσελίδιες παραπομπές, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ παραθεμάτων ἀπὸ μεμονωμένα δοκίμια ἄλλων συγγραφέων. Ἐκτιμᾷ καὶ αὐτὸς (τὸ 1945) ὅτι «ἡ ἐποχὴ ποὺ ἔρχεται στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας μας, φαντάζομαι πὼς εἶναι ἐποχὴ πεζογραφικὴ»¹³⁰, χωρὶς νὰ προσδιορίσει περισσότερο κάποια συγκεκριμένα πεζογραφικὰ εἶδη (ἂν καὶ μᾶλλον ἐννοεῖ τὸ μυθιστόρημα). Ὡστόσο, ἡ μορφικὴ διάσπαση τοῦ κειμένου σὲ τμήματα μὲ ἀριθμημένους ὑποτίτλους (π.χ. «Α΄. Διστάζοντας μπρὸς στὸ πλατύσκαλο» — «Β΄. Ἡ συγκομιδὴ τοῦ τίποτε» κ.ο.κ.) καὶ ὁ φόρτος ἀπὸ παραθέματα, κύρια ὀνόματα καὶ πληροφοριακὸ ὕλικὸ (χρονολογίες, ἀκόμῃ καὶ ὑποσημειώσεις μὲ παραπομπές!) ἀντιστρατεύεται τὴν ἐλεύθερῃ ροῇ τῆς ἀδέσμευτης σκέψης, ὅπως θὰ τὴ συναντήσουμε νὰ ἐκφράζεται στὸν κλασσικὸ δοκιμιακὸ λόγο.

Καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀθανασιάδῃ πάντως, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα, ποὺ περιλαμβάνονται στὶς συλλογές τὶς ὁποῖες (χάριν κυρίως ἑνὸς πρώτου, βασικοῦ κειμένου του) τιτλοφορεῖ συλλήβδην «δοκίμια», ἐλάχιστα στοιχοῦν πλήρως πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτό. Ἔτσι, λ.χ., τὰ βιογραφικὰ κείμενα λογοτεχνῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς ἐνότητες μὲ τὸν ὑπέρτιτλο «Ἀπὸ τὴν πινακοθήκη μου (Πρώτῃ σειρά — Δεύτερῃ σειρά — Τρίτῃ σειρά)» περιέχουν ὑπερβολικὰ πολλὲς εἰδικὲς ἀναφορὲς σὲ πρόσωπα καὶ γεγονότα, ποὺ τὰ καθελώνουν στὸ μερικὸ καὶ τοὺς στεροῦν τόσο τὸν αὐτο-εξομολογητικὸ τόνο ὅσο καὶ τὴν ἀναγωγὴ πρὸς τὸν προσωπικὸ δοκιμιακὸ στοχασμὸ γιὰ πανανθρώπινα συναισθήματα καὶ καταστάσεις. Τὰ κείμενα πάλι ποὺ περιέχονται στὴ μεταγενέστερῃ ἐνότητα μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἀνταύγειες» (τῆς δεκαετίας τοῦ 1970) εἴτε ἐπειδὴ διαιροῦνται μορφικὰ σὲ τμήματα μὲ ἀριθμημένους ὑποτίτλους (π.χ. «Α΄. Ὁ δημιουργὸς» — «Β΄. Τὸ ἔργο») — μὴ δοκιμιακὸ γνῶρισμα — εἴτε ἐπειδὴ μοιάζουν μὲ ἀτέρμονες ἀλυσίδες ἀπὸ παραθέματα (ρεσιτὰλ εὐρυμάθειας!), δὲν ἀφήνουν ἀρκετὸ ὥρο γιὰ κάποια ἐμβάθυνση στὸν ἐσωτερικὸ κόσμον τοῦ γράφοντος “ἐγώ”.

Στὰ ἐντελῶς πρόσφατα κριτικὰ του κείμενα, τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1980 καὶ τοῦ 1990, ποὺ τώρα ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν συλλογὴ μὲ τίτλο Ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας στοὺς ἄλλους. Δοκίμια¹³¹, εἶναι ἐκδηλῇ, ἂν καὶ ὅχι πάντοτε ἐπιτυχής, ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν προσωπικὸ του λόγο

129. Καὶ σὲ μεταγενέστερῃ (1987) παρόμοια ἀνασκόπηση τῆς γενεᾶς τοῦ 1930 («Ἡ γενεὰ τοῦ 1930. Διάγραμμα», Ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας στοὺς ἄλλους. Δοκίμια, σελ. 141), ὁ Ἀθανασιάδης πάλι μᾶλλον φευγαλέα, σημειώνει: «Καλλιεργεῖται ἡ τέχνη τοῦ δοκιμίου — εἶδος [sic], ποὺ εὐδοκιμεῖ σὲ γενεές μὲ τάση στοχαστικὴ». Τόσο μόνο.

130. Τοῦ ἰδίου, Βεβαίότητες καὶ ἀμφιβολίες, ὅ.π., σελ. 315. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὴν διάδοχῃ αὐτῇ λογοτεχνικῇ περίοδῳ, ποὺ διακρίνει ὁ Ἀθανασιάδης, τὴν χαρακτηρίζει «μεταρωικὴ», ὅ.π., σελ. 316. Ἡ ἔμφασις καὶ στὰ δύο παραθέματα εἶναι τοῦ συγγραφέα.

131. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1993.

ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ξένων παραθεμάτων καὶ νὰ ἀσκήσει διεισδυτικότερο τὸ βλέμμα του στὴν αὐτο-παρατήρηση (σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίταγμα *ἔσω βλέπε* τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου¹³²), φέροντας, κατὰ συνέπεια, τὰ κείμενά του πλησιέστερα πρὸς τὸν παραδοσιακὸ χαρακτήρα δοκιμίου¹³³.

Ἕνας κριτικὸς συνοδὸς τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930, μὲ ιδιοσυγκρασιακὲς συγγένειες πρὸς τὸν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο μᾶλλον παρὰ πρὸς τὸν Τ. Ἀθανασιάδη, ἦταν ὁ Ε. Π. Παπανοῦτσος. Μὲ εὖρος καὶ βάθος δυτικοευρωπαϊκῆς μορφώσεως (κυρίως γερμανικῆς καὶ γαλλικῆς), σήμερα θεωρεῖται ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν νεοέλληνας δοκιμογράφος. Πράγματι, πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ περιέχονται στὶς συλλογές του ἐπιδέχονται αὐτὸν τὸν ἰδεολογικὸ χαρακτηρισμό, ἂν καὶ στὴ δοκιμογραφία ὁ Παπανοῦτσος στράφηκε ὀψίμα, καὶ πάντως ἔπειτα ἀπὸ τὴν καθιέρωσή του ὡς φιλοσοφοῦντος καὶ ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ. Μετέφρασε μάλιστα στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἐξέδωσε δοκίμια τοῦ Immanuel Kant καὶ τοῦ David Hume. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη παραγωγή του, ἔχουμε ἀναφερθεῖ ἄλλοι στὴν ἀναδρομικὴ παρέμβασή του (τὸ 1945) στὸ δημόσιο διάλογο Σεφέρη-Γσάτσου (στὰ 1938-1939) περὶ τέχνης. Ἐδῶ θὰ σταθοῦμε σὲ δύο θεωρητικὰ του κείμενα, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν τώρα περιληφθεῖ στὸν συγκεντρωτικὸ τόμο μὲ τίτλο *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας* (1981)¹³⁴. Τὰ κείμενα αὐτῆς τῆς συλλογῆς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στὸν «Πρόλόγόν» του τὰ χαρακτηρίζει (μελετήματα)¹³⁵. Τὸ ἓνα λοιπὸν τέτοιο μελέτημα τοῦ Παπανοῦτσου ἔχει τίτλο ἀκριβῶς «Τὸ δοκίμιο» (1980)¹³⁶. Σὲ αὐτό, μετὰ ἀπὸ τὴν ὀρθὴ διατύπωση (τὸ 1980!) ὅτι «οὔτε αὐτοὶ ποὺ γράφουν τὸν ὄρο «δοκίμιο» οὔτε ἐμεῖς ποὺ τὸν διαβάζουμε ἔχουμε ξεκαθαρίσει μέσα μας τὴ φύση καὶ τὰ ὅρια αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους»¹³⁷, καθὼς καὶ μία σύντομὴ ὑπενθύμιση τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ εἶδους, ὁ συγγραφέας διατυπώνει

132. Μ. Αὐρηλίου, *Εἰς ἑαυτόν*, ΣΤ' 3. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν *Εἰς ἑαυτόν* τοῦ Μ. Αὐρηλίου στὴ γενεαλογία τοῦ δοκιμίου ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους, βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, *Ὁ ποιητὴς ὡς δοκιμογράφος*, ὁ.π., σελ. 102 σημ. 53 κ.ά.

133. Ἔτσι, ἡ ἐσωστρεφὴς αὐτὴ ματιὰ καὶ ἡ αὐτο-παρατήρηση ἐπιτυγχάνονται, αἶφνης, στὸ δοκίμιο τοῦ Ἀθανασιάδη μὲ τίτλο «Τὸ αἶσθημα τῆς βίωσης τοῦ χρόνου» (1991), Ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας στοὺς ἄλλους, ὁ.π., σελ. 89-96, ἐνῶ δὲν ἐπιτυγχάνονται, λ.χ., στὸ πρῶτο κείμενο τῆς συλλογῆς, ποὺ τῆς ἔδωσε καὶ τὸν τίτλο τῆς, «Ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας στοὺς ἄλλους» (1988), ὁ.π., σελ. 13-26.

134. Ε. Π. Παπανοῦτσου, *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ κρίση. Ἡ φιλοσοφία. Ἡ τέχνη. Ἡ παιδεία. Τὰ πρόσωπα. Ὁ ἄνθρωπος*, ἐκδ. Φιλιππότη, Ἀθῆνα 1981.

135. *Ὁ.π.*, σελ. 9.

136. *Ὁ.π.*, σελ. 128-133 (πρώτῃ δημοσίευση: «Τὸ δοκίμιο. Ἡ ἱστορία, οἱ ἰδιότητες, ἡ ἀξία του», *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 30.3.1980).

137. *Ὁ.π.*, σελ. 128.

τὸ ἐρώτημα: «Ποιὸς ἄραγε ἔκανε τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση “δοκίμιο”;»¹³⁸ — ἐρώτημα στὸ ὁποῖο τελικὰ δὲν ἀπαντᾷ¹³⁹. Ἀκολουθῶς, ὁ Παπανοῦτσος ὀρίζει τὸ δοκίμιο: «σημαίνει ἓνα σύντομο, γρήγορα γραμμένο, εὐπρόσιτο στὸ πλατὺ Κοινὸ κείμενο, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπόπειρα νὰ προσεγγίσει κανεὶς σὲ ἀρκετὸ βαθμὸ [sic], ἓνα θέμα κριτικῆς, ἐπιστήμης, τέχνης, ἡθῶν κ.τ.λ. με γνώση καὶ καλλιέργεια, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ ἐξαντλεῖ — γιατί τοῦτο θὰ ἀπαιτοῦσε συστηματικὴ καὶ διεξοδικὴ διερεύνηση, ἐπομένως μιὰ πολυσέλιδη πραγματεία». «Ὅχι ἀπλύτα ἐπιτυχημένος ὁ ὀρισμός: τὸ δοκίμιο δὲν εἶναι κατ’ ἀνάγκην οὔτε «σύντομο» οὔτε «γρήγορα γραμμένο» — τὸ δοκίμιο τοῦ ἴδιου τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ εἵδους Montaigne εἶναι, ἀντιθέτως, συχνὰ «πολυσέλιδο[o]», χωρὶς καθόλου νὰ εἶναι «πραγματεία». Ἔστω ὅμως καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ ἓναν ὀρισμὸ δείχνει τὴν αἰσθηση τῆς ἐλλείψεώς του. Ἡ συνέχεια τοῦ μελετήματος τοῦ Παπανοῦτσου ἔχει γιὰ μᾶς εἰδικὸ ἐνδιαφέρον, μιὰ ποὺ δίνει τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὶς Δοκίμες τοῦ Σεφέρη:

«Στὴν “πραγματεία” περιμένεις καὶ ἀνέχεσαι πολλὰ πράγματα: ὄγκο σελίδων, βάρος ἐννοιῶν, περίπλοκη, κουραστικὴ γραφὴ. Στὸ δοκίμιο ὄχι ὅμως. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι σύντομο, εὐσύνοπτο. (“Ἴσως γι’ αὐτὸ ὁ Σεφέρης ὀνόμασε τὶς φιλολογικοκριτικὲς μελέτες του «δοκίμες», ὄχι δοκίμια)»¹⁴⁰.

Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ καὶ ἓναν ἀνδρομικὸ χαρακτηρισμὸ τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς τοῦ Σεφέρη *Δοκίμες*, ποὺ ἀναλύαμε νωρίτερα, ὡς «φιλολογικοκριτικῶν μελετῶν». Καὶ φαίνεται ἔγκυρος ὁ χαρακτηρισμὸς, ἰδίως ἂν ξανασκεφεῖ κανεὶς τὴν ἐμφάνιση τῆς συλλογῆς τοῦ Σεφέρη στὴν σημερινή, ὀριστικὴ της μορφή, με σημειώσεις, παραθέματα κ.τ.θ.

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο θεωρητικὰ κείμενα τοῦ Παπανοῦτσου, στὰ ὁποῖα ἐστιάζουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας, ἔχει τίτλο «Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης» (1980), δανεισμένου ἀπὸ ἓνα ἐκ τῶν δοκιμίων τοῦ Montaigne¹⁴¹, καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Montaigne με τὴν εὐκαιρίαν τῆς συμπληρώσεως τετρακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν *Essais*¹⁴². Στὸ μελέτημά του αὐτό, ὁ Παπανοῦτσος, μετὰ

138. Ὁ.π., σελ. 129.

139. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχει φυσικὰ ἀπαντηθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητές: ἦταν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις στὰ 1768. Γιὰ παραπομπὲς βλ. Ν. Κ. Πετρόπουλου, Ὁ ποιητὴς ὡς δοκιμιογράφος, ὅ.π., σελ. 74.

140. Ε. Π. Παπανοῦτσος, «Τὸ δοκίμιο», *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας*, ὅ.π., σελ. 129. Ἡ ἔμφαση δική μου.

141. Εἶναι τὸ δοκίμιο τοῦ Montaigne με τίτλο «De l'art de conférer», Livre III καὶ ὅχι II, ὅπως λανθασμένα ἀναγράφεται δις στὸ κείμενο τοῦ Παπανοῦτσου), Chapitre VIII.

142. Ε. Π. Παπανοῦτσος, *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας*, ὅ.π., σελ. 181-186 (πρώτη δη-

ἀπὸ μίᾳ συνοπτικῇ ἀναδρομῇ στὰ ἀπαραίτητα ἱστορικὰ-βιογραφικὰ στοιχεῖα, παραθέτει σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ δοκίμιο τοῦ Montaigne ποὺ τοῦ δάνεισε καὶ τὸν δικό του τίτλο, γιὰ νὰ ἐξάρει τὴν «πλούσια καὶ δροσερὴ σκέψη»¹⁴³ τοῦ πρώτου εὐρωπαϊοῦ δοκιμιογράφου. Τὸ κείμενο τοῦ Παπανούτσου ἔχει τὴν ἀξία μιᾶς ὑπομονετικῆς, διαφωτιστικῆς καὶ κυρίως μετρίοφρονος συστάσεως τοῦ ἱδρυτῇ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου στὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσυνήθιστο ἀκόμη σὲ δείγματα γνήσιου δοκιμιακοῦ λόγου, ἐξαιτίας τῆς πληθώρας ψευδεπίγραφων «δοκιμίων», ποὺ κυκλοφοροῦνται ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς καὶ τὸ παραπλανοῦν.

Συμπερασματικά, στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας ἐπιβεβαιώθηκε γιὰ ἄλλη μίᾳ φορὰ ἡ ἀσυνέχεια τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφικῆς παραδόσεως καὶ κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Παρὰ τὸ ἐκπεφρασμένο θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου ἀπὸ πρωτοπόρα μέλη τῆς λογοτεχνικῆς γενεᾶς τοῦ 1930 (π.χ. Θεοτοκά) καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ κειμένων ποὺ τιτλοφοροῦνται «δοκίμια», ἰδίως κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1940, λίγοι παραμένουν, ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερα, οἱ νεοῦλληνες λογοτέχνες ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν συνεπεῖς δοκιμιογράφοι μὲ ξεκάθαρο καὶ ἀθόλωτο σὺν τῷ χρόνῳ τὸ αἰσθητήριό τους γιὰ τὸ τί εἶναι δοκίμιο καὶ τί δὲν εἶναι. Οἱ ὑψηλές, ἐπομένως, προσδοκίες, ποὺ καλλιεργήθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου, δὲν φάνηκαν ἐν συνεχείᾳ νὰ ὑλοποιοῦνται. Ὁ σπóρος τῆς δοκιμιογραφίας, ποὺ εἶδαμε στὸ προηγούμενο (Β') τμήμα τῆς ἐργασίας μας νὰ γονιμοποιεῖ τὸ πλούσιο ἔδαφος τῆς δημιουργίας τοῦ Παλαμᾶ, εὐκαιρικὰ καὶ ἀκανόνιστα ἐβλάστανε ἔκτοτε, καὶ μάλιστα ἀπροσδόκητα γιὰ τὸν μελετητῇ, στὸ ἔργο συγγραφέων ὅχι εὐρείας ἀλλὰ πιδὲ περιορισμένης προβολῆς, ὅπως ἰδίως ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος καὶ ὁ Ε. Π. Παπανούτσος — ἀπὸ τοὺς συνεπέστερους δοκιμιογράφους ποὺ ἀνεδείχθησαν κατὰ τὴν παρούσα ἐρευνα.

Ἐνα τελευταῖο συμπέρασμα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν κληρονομημένη ἀντι-φιλογολικὴ πύζα τοῦ δοκιμίου ὡς εἵδους, οἱ σημερινοὶ νεοῦλληνες, ἰδίως, λογοτέχνες δὲν χρειάζεται πλέον νὰ μένουν τόσο πεισματικὰ ἀδιαπέραστοι ἀπὸ τίς ἀκτίνες τῆς φιλογολικῆς ἐρευνας, ἐφόσον μάλιστα συχνὰ οἱ ἴδιοι εἰσέρχονται μὲ ἀξιώσεις στὸ χῶρο τῆς, συγγράφοντας λ.χ. καὶ δημοσιεύοντας φιλογολικοῦ χαρακτήρα μελέτες. Μποροῦν, ἀντίθετα, χωρὶς καμία αἰσθησιμειονεξίας ἢ ὑπεροχῆς, νὰ βοηθηθοῦν ἀπὸ τὰ συμπεράσματά της (στὴν περίπτωσή μας, ὡς πρὸς τὸ ἀκριβές ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο καὶ τὴ γνήσια πα-

μοσίευση, ὡς «Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης. Ἐνας παλιὸς καὶ πάντοτε ἐπικαιρὸς στοχαστής», *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 11.5.1980).

143. Ὁ.π., σελ. 182.

ράδοση του δοκιμιακού είδους), όπως και η φιλολογία συχνά ωφελείται από την ευαισθησία τους. Ός μία τέτοια πρόταση πολλά υποσχόμενης συνεργασίας για τον πλουτισμό τής νεοελληνικής λογοτεχνίας καταθέτουμε λοιπόν έδω το διπλό αίτημα τής θεωρητικής αποκρυσταλλώσεως και μαζί τής έμπρακτης παραγωγής νεοελληνικού δοκιμιακού λόγου. Ο φιλόλογος-δοκιμιολόγος συμβάλλει στο ένα σκέλος του αίτήματος. Άς βοηθήσει στο άλλο ο λογοτέχνης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- Άθανασιάδης, Τάσος, *Βεβαιότητες και αμφιβολίες. Δοκίμια*, Βιβλιοπωλείον τής «Έστίας», Άθήνα 1980.
- , *Άπό τόν έαυτό μας στους άλλους. Δοκίμια*, Βιβλιοπωλείον τής Έστίας, Άθήνα 1993.
- Aurelius, Marcus, *Είς Έαυτόν*, 2 τόμοι, Ζαχαρόπουλος, Άθήνα 1939.
- Barthes, Roland, *La Chambre Claire*, éditions du Seuil, Παρίσι 1980.
- , *L'Empire des Signes*, éditions d'Art Albert Skira S.A., Γενεύη c 1970.
- Beaton, Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Έλληνική Λογοτεχνία. Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1992*, εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα 1996.
- Berger, Bruno, *Der Essay. Form und Geschichte*, Francke Verlag, Βέρνη 1964.
- Χριστιανόπουλος, Ντίνος, «Τί είναι δοκίμιο; (Μικρό δοκίμιο)», *Πανδώρα*, τευχ. 4, Άθήνα 1998.
- , *Δοκίμια*, Μπιλιέτο, Παιχνία 1999.
- Έλύτης, Όδυσσέας, *Άνοιχτά χαρτιά*, Ίκαρος, Άθήνα 1987 (1974).
- Good, Graham, *The Observing Self. Rediscovering the Essay*. Routledge, Λονδίνο 1988.
- Grübel, R. - Grüttemeier, R. - Lethen, H., *Orientierung. Literaturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Άμβούργο 2001.
- Hinck, Walter (έπιμ.), *Textsortenlehre - Gattungsgeschichte*, Heidelberg 1977.
- Μαλάνος, Τίμος, *Κριτικά Δοκίμια [Σειρά πρώτη]*, Άλεξάνδρεια 1943 (1940).
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, έκτη έκδοση, εκδόσεις Δόμος, Άθήνα 1996.
- , *Πρόλογοι Νεοελληνικών Μυθιστορημάτων (1830-1930)*, τρίτη έκδοση έμπλουτισμένη με νέα κείμενα, εκδόσεις Δόμος, Άθήνα 1992.
- Μελᾶς, Σπύρος, (έπιμ.), *Ιδέα*, 3 τόμοι. Σαλίβερος, Άθήνα 1933-1934.
- , *Τέχνη και Ζωή. Δοκίμια*, Πήγασος, Άθήνα 1944.
- Montaigne, Michel de, *Essais*, Βιβλία I-III. Έπιμ. J. Plattard, Les Belles Lettres, Παρίσι 1946-1948.

* Λόγω τής συνυπάρξεως ελληνόγλωσσων και ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων στην παρούσα Βιβλιογραφία, προς χάριν όμοιομορφίας ακολουθείται ή λατινική αλφαβήτωση. Οι τόμοι τής άλληλογραφίας του Σεφέρη έχουν αλφαβητιστεί με βάση το έπίθετο του εκάστοτε άλλογραφού του.

- Παλαμᾶς, Κωστής, "Απαντα, Τόμοι 1-17, Μπίρης, 'Αθήνα χ.χ.-1984.
- Παναγιωτόπουλος, 'Ι. Μ., "Ομιλίες τῆς γυμνῆς ψυχῆς, Δοκίμια, Οἱ 'Εκδόσεις τῶν Φίλων, 'Αθήνα 1993.
- , "Ο στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος, Οἱ 'Εκδόσεις τῶν Φίλων, 'Αθήνα 1994.
- Παπανοῦτσος, Β. Π., "Τὸ δοκίμιο. 'Η ἱστορία, οἱ ιδιότητες, ἡ ἀξία του», *Τὸ Βῆμα*, 30.3. 1980. [= "Τὸ δοκίμιο», *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας*, Φιλипπότης, 'Αθήνα 1981, σελ. 128-133.]
- , "Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης. "Ένας παλιὸς καὶ πάντοτε ἐπικαίρος στοχαστὴς», *Τὸ Βῆμα*, 11.5.1980. [= "Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης», *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας*, Φιλипπότης, 'Αθήνα 1981, σελ. 181-186.]
- , *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας. 'Η κρίση. 'Η φιλοσοφία. 'Η τέχνη. 'Η παιδεία. Τὰ πρόσωπα. 'Ο ἄνθρωπος*, Φιλипπότης, 'Αθήνα 1981.
- Πετρόπουλος, Κώστας, Ν., "Ερμηνευτικὲς ἀναλύσεις νεοελληνικῶν κειμένων, Β' Μέρος: Δοκίμιο, Πατάκης, 'Αθήνα 1983.
- Πετρόπουλος Νικόλαος, Κ., M. St., D. Phil. [Oxon.], Exeter College, *The poet as essayist: the case of Seferis' Δοκίμεις*, Thesis approved for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford, 1996.
- , "Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος. Α'. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρίσμου. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ ἀνάπτυξη στὴ δυτικὴ Εὐρώπη», *Νέα 'Εστία*, τόμ. 143, τεύχ. 1701 (15 Μαΐου 1998), σελ. 680-695, 'Αθήνα.
- , "Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος: Β'. 'Η περίοδος προετοιμασίας τῆς νεοελληνικῆς δοκιμιογραφίας. (Συμβατικὸ ὄριο: συγγραφεῖς γεννημένοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1900)», "Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, τόμ. ΔΒ' (1998-2000), σελ. 297-329, 'Αθήνα.
- , "Ο ποιητὴς ὡς δοκιμιογράφος: οἱ Δοκίμεις τοῦ Γιώργου Σεφέρη μέσα στὴν παράδοση τῆς εὐρωπαϊκῆς δοκιμιογραφίας. Μετάφραση διδ. διατρ. [Oxon.] ἀπὸ τὴν ἀγγλική: Κώστας Ν. Πετρόπουλος. 'Αθήνα 2000.
- Σεφέρης, 'Αρχεῖο (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 'Αθήνα), καὶ πρὸ εἰδικά: τμῆμα ii (φάκελοι 28β, 51, 112Α,Β,Γ,Ζ, 114/23), τμῆμα iv (φάκελος 44), τμῆμα vi (φάκελος 116/25), καὶ τμῆμα viii (φάκελοι 36, 59, 61, 64, 76, 80, 83, 99/3, 101/10, 132/11, 150/29, 154/2, 158/6).
- Σεφέρης, Γιώργος, "Αντιγραφές, "Ικαρος, 'Αθήνα 1965.
- , *Δοκίμεις*, Κόφιρο 1944' τόμοι 1-2 (1974, 1992), 3 (1992), "Ικαρος, 'Αθήνα.
- , "Εκλογή ἀπὸ τὶς ΔΟΚΙΜΕΙΣ, Γαλαξίας, 'Αθήνα 1966.
- , *Μέρες*, τόμοι 1-2 (1975), 3-4 (1977), 5 (1973), 6 (1986), 7 (1990), "Ικαρος, 'Αθήνα.
- , *On the Greek Style. Selected Essays in Poetry and Hellenism*, μετάφρ. Rex Warner καὶ Θ. Δ. Φραγκόπουλος. Εἰσαγωγή: Rex Warner. The Bodley Head, Λονδίνο 1967 (c1966).
- , *Ποιήματα*, "Ικαρος, 'Αθήνα 1977.
- Διαμαντῆς, 'Αδαμάντιος - Γιώργος Σεφέρης, "Αλληλογραφία 1953-1971, Στιγμή, 'Αθήνα 1985.
- Σεφέρης, Γιώργος - 'Ανδρέας Καραντώνης, "Αλληλογραφία 1931-1960, Καστανιώτης, 'Αθήνα 1988.

- Keeley, Edmund, *Συζήτηση με τὸν Γιώργο Σεφέρη. A Conversation with George Seferis*, "Αγρα, 'Αθήνα 1986.
- , καὶ Edmund Keeley, *'Αλληλογραφία 1951-1971*, "Αγρα, 'Αθήνα 1998.
- [Σεφέρης, Γιώργος] «Κυπριακὰς» 'Επιστολὲς τοῦ Σεφέρη (1954-1962). 'Απὸ τὴν ἀλληλογραφία του μετὰ τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Πολιτιστικὸ Ἴδρυμα Τραπεζῆς Κύπρου, Λευκωσία 1991.
- καὶ Ζήσιμος Λορεντζάτος], *Γράμματα Σεφέρη - Λορεντζάτου (1948-1968)*, Δόμος, 'Αθήνα 1990.
- καὶ Τ. Μαλάνος, *'Αλληλογραφία (1935-1963)*, 'Ολκός, 'Αθήνα 1990.
- καὶ Μαρῶ, *'Αλληλογραφία Α' (1936-1940)*, Βιελιλία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη 'Ηρακλείου, 'Ηράκλειο 1989.
- Σεφέρης, Γιώργος καὶ Κ. Τσάτσος, *"Ενας Διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, 'Ερμῆς, 'Αθήνα 1975.
- Θεοτοκάς, Γιώργος καὶ Γιώργος Σεφέρης, *'Αλληλογραφία (1930-1966)*, 'Ερμῆς, 'Αθήνα 1975.
- Θεοτοκάς, Γιώργος (α' Ὁρέστης Διγενής), *'Ελεύθερο Πνεῦμα. Δοκίμιο*, 'Επιμ. Κ. Θ. Δημαρχῆς, 'Αθήνα 1973 (1929).
- , «'Η Νέα Λογοτεχνία», *'Ιδέα*, τόμ. Γ', τεύχ. 13 (Ἰανουάριος 1934), σελ. 11-17.
- , *Πνευματικὴ Πορεία*, δευτέρη ἔκδοσις. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «'Εστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε., 'Αθήνα χ.χ.
- Τσάτσου, Ἰωάννα, *'Ο ἀδερφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «'Εστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε., 'Αθήνα 1973.